

GAMLE AKER KIRKE:

En undersøkelse av kirkerommet som liturgisk funksjonsrom

Kari Berg

Masteroppgave i kunsthistorie ved Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og
klassiske språk, Det humanistiske fakultet,

UNIVERSITETET I OSLO

Mai 2010

Forord	5
1. Introduksjon	6
1.1. Kort introduksjon av verk, teori og problemstilling	6
1.2. Gamle Aker kirke	7
1.2.1. Beskrivelse	7
1.2.2. Historikk	9
1.2.3. Forskningshistorisk oversikt	11
1.3. Oppgavens disposisjon	12
2. Teori, metode og begrepsavklaring	15
2.1. Presentasjon av teori og metode	15
2.2. Begrepsavklaring	17
2.2.1. Hagioskopi	17
2.2.2. Rom/romlighet	18
2.2.3. Betrakter/ideal betrakter	19
3. Messens liturgi i middelalderen	21
3.1. Messens liturgiske handlinger i middelalderen, herunder gester og bevegelser i kirkerommet	21
3.2. Messen i Gamle Aker kirke – betrakterens deltagelse	26
4. Kirkerommets interiør i middelalderen i skandinavisk sammenheng:	
- korskille og lektorium	31
4.1. Korskille – en definisjon	32
4.2. Korskiller i Norge	33
4.3. Korskiller i Sverige	35

4.4. Korskiller i Danmark	36
4.5. Lektorium – en definisjon	37
4.6. Lektorier i Norge	38
4.7. Lektorier i Sverige	42
4.8. Lektorier i Danmark	43
4.9. Altere i korgrensen	45
4.10. Drøftelse: Korskiller og lektorier generelt versus Gamle Aker kirke	46
4.10.1. Korskiller og lektorier i Norge - tolkning i eksisterende forskning	46
4.10.2. Korskiller og lektorier i Sverige - tolkning i eksisterende forskning	47
4.10.3. Korskiller og lektorier i Danmark	
– tolkning i eksisterende forskning	49
4.10.4. Korskiller og lektorium i Gamle Aker kirke	50
5. Det hagiokopiske element	56
5.1. Middelalderens forestilling om blick og det å se i kultisk sammenheng	56
5.1.1. Det hagiokopiske blick	56
5.1.2. Velatio og revelatio	57
5.1.3. Middelalderens teorier om syn og visualitet	59
5.2. De iberiske kirkene	61
5.3. Gamle Aker kirke	63
5.3.1. Det arkitektoniske rommet	63
5.3.2. Korskillet	66

6. Sammenfattende diskusjon	68
Bibliografi	74
Illustrasjoner	78

Forord

Det er mange mennesker jeg ønsker å takke i forbindelse med arbeidet med denne masteroppgaven. Først og fremst rettes en veldig stor takk til min enestående veileder, professor Lena Liepe. Hun har alltid vært tilgjengelig for spørsmål, vært veldig motiverende og til stor hjelp når det gjelder å strukturere oppgaven samt gitt svært nyttige tilbakemeldinger underveis i prosessen. Takk til doktorand ved NTNU Øystein Ekroll, som har vært velvillig når det gjelder å besvare mine spørsmål underveis i arbeidet. Det samme gjelder Ola Storsletten ved NIKU, i tillegg vil jeg takke Morten Stige hos Byantikvaren for samtale tidlig i prosessen. Videre vil jeg rette en takk til førsteamanuensis Espen Johnsen for inspirerende innspill tidlig i arbeidet med masteroppgaven, og takk til professor Øivind Lorentz Storm Bjerke og førsteamanuensis Erik Mørstad for relevante tilbakemeldinger under masterprogrammets fremleggingsseminar. En takk rettes også til pater Ellert Dahl som ga nyttig informasjon og lånte ut materiale om messen i middelalderen. Tusen takk til Wenche Tvenge for korrekturlesning av oppgaven. Takk til mine medstudenter på middelalderens veiledningsseminar; Wenche, Torhild, Marianne og Kari for samtaler og kommentarer på ulike deler av oppgaven. Videre vil jeg takke medstudentene Christine, Kine, Lise, Åshild og Anja for støtte og inspirasjon. Sist, men ikke minst, vil jeg takke mannen min, Per-Christian, for hans tålmodighet, oppmuntring, ros og kontinuerlige støtte i arbeidet med masteroppgaven.

Oppgaven er tilegnet mine avdøde foreldre.

1. Introduksjon

1.1. Kort introduksjon av verk, teori og problemstilling

Min masteroppgave skal behandle Gamle Aker kirke, en av Norges best bevarte romanske basilikakirker, med bruk av to ulike metodiske tilnærminger (illustrasjon 1). Den overordnede hensikten er å nå frem til en dypere forståelse av Gamle Akers kirkerom som liturgisk funksjonsrom. Dette gjøres ved å foreta en analyse av interiørets strukturelle inndeling i flere mer eller mindre atskilte romenheter med særskilt fokus på den østre delen av kirkerommet som består av tårnfot, kor med apsis, og sideskipenes østre avslutninger som i Gamle Aker er fysisk avgrenset mot tårnfoten i en grad som er uvanlig i tidens kirkebygging. Jeg har valgt å benytte to innfallsvinkler i min undersøkelse av hvordan den fysiske romdannelsen har samspilt med den liturgiske bruken av rommet. I kapittel 4 foretas en empirisk undersøkelse av interiørmessige arrangement i korgrensen i skandinaviske steinkirker fra middelalderen. Der ser jeg, ut fra materielle og skriftlige kilder og tolkning i eksisterende forskning, hva som kan appliseres på Gamle Aker kirke. Dette anser jeg for å være en relevant tilnærming, da det særlig er i korgrensen at arkitektoniske og liturgiske endringer fant sted i middelalderen.

Den andre metodiske tilnærmingen er basert på den danske kunsthistorikeren og forskeren Hans Henrik Lohfert Jørgensens nyere resepsjonsetetiske teori, som redegjøres for i kapittel 5. Hans teori om det hagioskopiske blikket, som omhandler betrakterens visuelle opplevelse av kirkerommet, og der han bruker synet og rommet som omdreiningspunkter, forsøkes anvendt i en analyse av oppgavens case-study; - Gamle Aker kirke i Oslo. Kirken har flere arkitektoniske likhetstrekk med de preromanske iberiske kirkene som utgjør teoriens forskningsmateriale. Det er igjen særlig i korgrensen at endringer fremtrer, med tanke på hvordan det hagioskopiske blikket forvaltes. Ved å kombinere den teoretiske tilnærmingen med en empirisk undersøkelse, kan jeg se hvorvidt og i hvilken grad teorien som benyttes understøttes av eventuelle funn som gjøres. Den todelte metodiske tilnærmingen er valgt for å få en bredere og mer grundig undersøkelse av oppgavens case-study.

Min hovedproblemstilling blir som følger:

Hvordan kan den romlige utformingen av Gamle Aker kirke forstås i lyset av kirkerommet som liturgisk funksjonsrom?

Et vesentlig element i undersøkelsen er i tillegg vurderingen av den metodiske utprøvingen av de to tilnærmingene: kartleggingen av korskilletts innredning i middelalderen i Skandinavia og bruken av ”det hagioskopiske blikk” som analytisk verktøy. En delproblemstilling er derfor:

I hvilken grad kan ”det hagioskopiske blikk” benyttes som analytisk utgangspunkt for tolkningen av et romansk kirkerom i Skandinavia på 1100-tallet?

1.2. Gamle Aker kirke

1.2.1. Beskrivelse

Beskrivelsen i dette avsnittet og historikken i punkt 1.2.2. hva gjelder Gamle Aker kirke, baserer seg i hovedsak på Inger-Helene Vibe Müllers magistergradsavhandling *Østnorske basilika-anlegg. En sammenligning* og hennes artikkel ”Gamle Aker kirke” som ble utgitt i forbindelse med kirkens 900-års jubileum i 1980.¹ I tillegg anvendes materiale fra Morten Stiges og Øystein Ekrolls omtale av kirken i *Kirker i Norge. Middelalder i stein*.²

Gamle Aker kirke er en romansk treskipet langhuskirke av basilikatypen, der midtskipet er høyere enn de to smalere sideskipene (illustrasjon 2). Kirken har et kvadratisk, apsidialt kor, og et apsidialt kapell øst for det nordre sideskipet. Bygningen er orientert vest-øst og ligger plassert ved et gammelt veikryss på høyden ved Akersbakken i Oslo, på samme bergrygg som Akershus festning. Kirkens datering synes noe usikker; - den er blitt datert fra cirka 1080 til midten av 1100-tallet, og den er Oslos eldste bevarte stående bygning. Det ble gjort forsøk med dendrokronologiske undersøkelser av kirken i 1989, men uten positive resultater.³

Når det gjelder de bygningsmessige forandringene som har funnet sted, så har de i hovedsak vært knyttet til vindusplasseringen; - det har opprinnelig vært tre vindusåpninger i kirkens sydlige langmur – i stedet for de nåværende fire vinduene på denne siden. Man kan fremdeles, innvendig på sydmuren, se sporene etter to av kirkens opprinnelige vinduer. Sentraltårnet ble oppført i 1858 i forbindelse med restaurering. Ellers har det ikke vært foretatt

¹ Müller, Inger-Helene Vibe, *Østnorske basilika-anlegg. En sammenligning*, bind 1. Avhandling for magistergraden i kunsthistorie, Institutt for kunsthistorie og klassisk arkeologi, Universitetet i Oslo, høsten 1971. Müller, Inger-Helene Vibe, ”Gamle Aker kirke”, i (red.) Sverre Skjelsbæk, *Gamle Aker kirke. Festskrift ved kirkens 900-års jubileum*, Alvheim & Eide akademisk forlag, Oslo 1980, s. 9–60.

² Ekroll, Øystein, Morten Stige, Jiri Havran, *Kirker i Norge. Middelalder i stein*, bind 1, Arfo, Oslo 2000.

³ I henhold til e-post fra Ola Storsletten ved NIKU høsten 2007.

utvidelser eller ombygninger som berører bygningen for øvrig, slik at kirken i hovedsak fremstår godt bevart og opprinnelig hva gjelder dens utforming. Dog bærer kirken innvendig preg av de restaureringer som er foretatt og som er omtalt i punkt 1.2.2.

Utvendig er kirken hovedsakelig kledd med fint hugget kvadermur av den lokale orthocerkalksteinen, en steintype som finnes både på Ekeberg og Økern. Midtskipets langmur er imidlertid utført av mer grovhugget stein, og innvendig er murflatene mindre bearbeidet, men med finhugget kvader i midtskipsarkadens pillarer. Øverste del av muren samt partiene rundt vinduene består i all hovedsak av tegl, mens det er benyttet kunststein på de kvadermurte delene. Begge deler ble påført under restaureringer henholdsvis på 1850-tallet og 1950-tallet. Kirkens utvendige og innvendige murflater er upusset.

Vestfasaden er glatt og uartikulert og fremtrer med en enkel geometrisk form, og kirken er uten dekorativ skulptur med unntak av at inngangsportalene har en enkel inntrapping samt en enkel profil ved overgangen til buen. I tillegg finnes det en steinskulptur, et lite ormehode, som befinner seg på det nordre kapellets sokkel. Kirken har tre inngangspartier; - en inngangsportal sentralt plassert på vestfronten, en inngang på skipets sørside samt en korportal i sør. Gamle Aker kirke har verken vinduer eller portal på kirkens nordside, hvilket er i tråd med den allmenne utformingen av middelalderens kirker på Østlandet. Videre har midtskipet klerestorievinduer på sydsiden. I korets og kapellets apsider finnes vindusåpninger som er bevart eller gjengir den opprinnelige form og størrelse, med innsatte glassmalerier fra 1950-tallet. Kirkens utvendige lengde er omtrent 40 meter, mens skipets innvendige lengde er 27 meter.

Innvendig er bygningen inndelt i tre separate, etterfølgende romavsnitt; - skip med sideskip, tårnfot og kor med apside (illustrasjon 2). Øst for det nordre sideskip finnes det et sidekapell med apsidial avslutning. Skipet i Gamle Aker kirke er rektangulært og blir båret av tre par kraftige runde pillarer, med en diameter på cirka 1,5 meter, som avsluttes oventil av terningkapiteler (illustrasjon 3). Videre er pillarene i overkant sammenføyde av runde buer. Skipet etterfølges av en kvadratisk tårnfot med samme bredde som skipet. Tårnfoten er gjennombrutt av bueåpninger både i tversgående og i langsgående retning, og tårnet blir båret av kraftige, vinkelformete pillarer. Pillarenes dimensjon og form gjør at sideskipenes østre partier innvendig fremstår på samme måte som tverrskip i en kirke med grunnplan som et latinsk kors (illustrasjon 2). I det søndre tverrskipet finnes en alternisje i østveggen med et hugget hjulkors som trolig stammer fra kirkens innvielse, mens det nordre tverrskipet har en

dør inn til kapellet. Kirken avsluttes i øst av det påfølgende kvadratiske, enskipete og smalere koret som har hestekoformet apsideavslutning.

Kirkens nåværende skiferbelagte gulv var trolig opprinnelig utført i tre. Det innvendige taket, som ble oppført på 1850-tallet, i Gamle Aker kirke er plant og består av tversgående trebjelker, med unntak av kapellet og korets apside som begge er overhvelvet.

Gamle Aker kirke inngår i en liten gruppe østlandske basilikaanlegg som består av fem kirker. Foruten Gamle Aker kirke inngår kirkene Ringsaker på Hedmark, Nikolaikirken på Gran på Hadeland, St. Hallvards katedralen i Oslo og Hamar domkirke. Man antar at St. Hallvards katedralen har dannet forbilde for Gamle Aker kirke, mens Ringsaker kirke har hatt Hamar domkirke som forbilde.

1.2.2. Historikk

Gamle Aker kirke het opprinnelig Aker kirke, og kirken inngikk i Osloherad. Aker kirke omtales som fylkeskirke i Borgartingsloven fra 1140, men det synes usikkert hvorvidt omtalen er et senere tillegg i loven og hvor omfattende område kirken eventuelt var kirkelig sentrum for. Kirken ble trolig oppført i første halvdel av 1100-tallet på gården Aker, på den delen av gården som het Store Aker. Bygningen var godt synlig både fra sjøen og fra flere innfartsveier, og den lå sentralt til ved det vadestedet som dannet forbindelsen mellom byens øst- og vestsida. Det var først på slutten av 1800-tallet at kirken ble omgitt av bebyggelse.

De opprinnelige eierforholdene synes usikre, men man vet at kirken og gården ble gitt av biskop Helge, med domkapitlets samtykke, til Nonneseter kloster i 1186. Hvorvidt biskopen eide kirken, og i så fall hvorvidt han eide den som privatperson eller i kraft av sin stilling, kjenner man ikke til. Det har også vært diskutert om Aker gård har vært en kongelig eiendom, og om det i så fall har vært kongen som lot kirken oppføre. Samtidig hadde kongen egen kongsgård og egen kirke nede i byen, momenter som kan tale mot at kongen oppførte Gamle Aker kirke.

I forbindelse med de urolige tidene relatert til perioden omkring innføringen av reformasjonen i 1537, beleiret kong Kristian 2. Akershus festning i 1531. Lensherren Mogens Gyldenstjerne støttet den lutherske kong Fredrik 1., og i 1532 stod han bak plyndringen av Aker kirke som del av en hevnaksjon. Reformasjonen medførte at alt kirkegods ble underlagt

kronen, så også hva gjaldt Nonneseter kloster og Aker kirke. Aker gårdene ble lagt under Akershus og slottspredikantembetet, - en ordning som fortsatte frem til 1823 da Aker ble eget prestegjeld.

Gamle Aker kirke har vært utsatt for to branner, - først i 1592 og siden i 1703. Etter den siste brannen var det kun murene som var bevart. Det er ikke bevart noe inventar eller interiørmessige arrangement fra middelalderen grunnet brannene og flere plyndringer av kirken.

Kirken var i privat eie fra 1723 frem til 1849, noe som bidro til dårlig vedlikehold både eksteriør- og interiørmessig. I 1849 overtok kommunen eierskapet over kirken, og bygningen ble besluttet revet to ganger i årene 1851 og 1852, hvilket innsamlede midler forhindret ved at Christiania by dermed fikk anledning til å overta kirken i 1852. På grunn av økende folketall ble Aker prestegjeld delt i tre på 1850-tallet. Vestre Aker kirke stod ferdig i 1855, Østre Aker kirke ble oppført i 1860, mens Gamle Aker menighet ble opprettet i 1861. Kirken fikk i den forbindelse sitt nåværende navn.

Gamle Aker kirke ble restaurert i perioden 1858 til den stod ferdig i 1861, og var da delvis tilbakeført til antatt opprinnelig utseende. I forbindelse med restaureringen ble kalkpussen fjernet utvendig, og samtidig ble også nye og større vinduer satt inn – blant annet på kirkens nordside. I tillegg ble det påført tegl på de øvre veggpartiene innvendig. Sentraltårnet ble oppført i 1858, men de kraftige pillarene under tårnet indikerer at et sentraltårn kan ha vært planlagt allerede fra kirkens oppføringstidspunkt. Eventuelt kan det ha eksistert et opprinnelig tårn som gikk tapt under brannen i 1592. På 1950-tallet ble kirken restaurert på nytt; - da kun innvendig. Sementpussen på veggene ble fjernet, og de nordre vinduene fra 1860-tallet ble gjenmurt. I tillegg ble hele inventaret fra 1850-tallet skiftet ut. Grunnet de tidligere brannene hadde mye av kalksteinen sprukket og skallet av, og denne ble derfor erstattet med kunststein under den siste restaureringen. Kirken ble gjeninnviet den 3. april 1955.

1.2.3. Forskningshistorisk oversikt

Forskningen vedrørende den middelalderske steinarkitekturen har tendert til å være preget av fagpersoner uten kunsthistorisk bakgrunn, som arkitekter og historikere.⁴ Den eldste forskningen synes å være til dels verksorientert der man studerte de ulike monumentene enkeltvis. Eksempelvis utarbeidet historiker og antikvar Nicolay Nicolaysen fra 1860 et omfattende plansjeverk over Norges middelalderkirker sammen med korte bygningshistoriske tekster.⁵ På begynnelsen av 1900-tallet inndelte Norges første professor i kunsthistorie Lorentz Dietrichson steinkirkene etter geografiske lokalskoler. Der antas det en utvikling fra det enkle til det mer sammensatte langs en "fremgangslinie" eller utviklingslinje. Han fokuserte i tillegg på en eventuell utenlandsk stilpåvirkning hva gjaldt de middelalderske kirkene.⁶

Med kunsthistoriker Harry Fett, på begynnelsen av 1900-tallet, ble det fortsatt anlagt et stilanalytisk perspektiv, men samtidig ble studiet av middelalderarkitekturen sett i en bredere kunsthistorisk sammenheng.⁷ Fett hadde en teori om geografiske impulsområder, samtidig så han på betydningen av den tekniske utførelsen av bygningene. Videre definerte Fett de østnorske basilikaanlegg som en gruppe med bestemte fellestrekk, som basilikaformen, sentraltårnet, apsideavslutning av koret og enkelhet og strenghet i den arkitektoniske utformingen. Han mente at denne gruppen var et resultat av lokal utvikling som har hatt St. Hallvardskirken som forbilde.

Den eldre forskningen kan oppsummerende sies å ha vært til dels verksorientert, blant annet i tilknytning til restaureringsarbeider. Man har vært opptatt av utenlandsk stilpåvirkning og har undersøkt bygningene enkeltvis, samtidig som fokus etter hvert har ligget på å se steinkirkene i en større kunsthistorisk sammenheng.

Når det gjelder nyere forskning har bygningshistorikere som Hans-Emil Lidén, vært opptatt av innvirkningen fra hjemlige håndverks- og byggetradisjoner som har blitt tilskrevet

⁴ Lidén, Hans-Emil, "Middelalderens steinarkitektur i Norge", (red.) Knut Berg. *Norges kunsthistorie, Høymiddelalder og Hansa-tid*, bind 2, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1981, s. 9.

⁵ Nikolaysen, Nicolay, *Norske bygninger fra fortiden*, Foreningen til norske fortidsminnesmerkes bevaring, Kristiania 1860-80, se også Lidén, 1981, s. 9.

⁶ Lorentz Dietrichson, *Vore fædres verk: Norges kunst i middelalderen: en populær Fremstilling*, Gyldendal, Kristiania 1906, se også Müller 1971, s. 5.

⁷ Fett, Harry, *Norges kirker i middelalderen*, Norsk folkemuseum, Alb. Cammermeyer Forlag, Kristiania 1909, se også Lidén, 1981, s. 9 og Müller, 1971, s. 5.

byggghytter i de større byene som utførte bygging i ulike stilarter.⁸ Av andre, nyere sentrale forskere kan nevnes arkitekt Håkon Christie. Han mener at de østlandske kalksteinskirkene tilhører samme byggmiljø og er opptatt av kirkens form, den geografiske påvirkningen, den tekniske utførelsen og kirkens status. Christie har undersøkt de østlandske basilikaanleggene, der Gamle Aker kirke inngår som del av disse, og han har behandlet dem som en egen gruppe av kirker.⁹ I 1971 ferdigstilte Inger-Helene Vibe Müller sin magistergradsavhandling i kunsthistorie, der hun foretar en komparativ, bygningshistorisk og verksorientert sammenligning av kirkene som inngår i gruppen av de østlandske basilikaanlegg, herunder Gamle Aker kirke.¹⁰

Oppsummert kan det sies at det ikke har vært skrevet og forsket mye på Gamle Aker kirke. Håkon Christies forfatterskap og Inger-Helene Vibe Müllers avhandling utgjør de sentrale forskningsmaterielle kildene om kirken og gruppen som den er en del av. Det finnes også flere artikler vedrørende kirkens restaureringsarbeider.¹¹ Samtidig finnes kirken omtalt i flere oversiktsverk: eksempelvis, hva gjelder nyere forfatterskap, kan nevnes Øystein Ekrolls og Morten Stiges *Kirker i Norge. Middelalder i stein*, fra 2000.¹² En bredere kunsthistorisk kontekstbasert forskning tilknyttet Gamle Aker kirke har ikke blitt foretatt innenfor det middelalderske forskningsmiljøet.

1.3. Oppgavens disposisjon

Masteroppgavens case-study er Gamle Aker kirke. Som nevnt ovenfor er det ikke skrevet eller forsket i utstrakt grad på dette monumentet, og det som er skrevet er i stor grad verksorientert forskning. Man kjenner ikke til hvem som stod bak oppføringen av kirken. I en undersøkelse av kirken som liturgisk funksjonsrom og religiøst opplevelsesrom synes derfor anvendelsen av en nyere resepsjonestetisk teori som vektlegger forholdet mellom verk og betrakter, og der man ser bort fra forholdet til byggherre eller ”kunstner”, som en mulig vei å

⁸ Lidén, 1981, s. 47.

⁹ Christie, Håkon og Sigrid, ”Steinkirker fra middelalderen”, *Norges kirker. Akershus*, bind 1, Riksantikvaren, Forlaget Land og Kirke, Oslo 1969, s. 24–56.

¹⁰ Müller, 1971.

¹¹ Berg, Arno, ”Gamle Aker kirke og restaureringen i 1860”, St Hallvard, Oslo 1960, nr. 3 og P.D. Hofflund, *Fra restaureringsarbeidet: Gamle Aker kirke*, Fortidsminneforeningens årbok 1956, Foreningen for norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1957.

¹² Ekroll, Stige, Havran, 2000.

gå i masteroppgavens analyse. Den resepsjonsetetiske teorien som benyttes er ikke tidligere anvendt på norske sakrale middelalderbygninger.

Kirken inngår i en liten gruppe østlandske basilikaer, og av disse fremstår Gamle Aker kirke som den best bevarte. I Norden er basilikaformen hovedsakelig benyttet i forbindelse med oppføringen av domkirker på 1100- og 1200-tallet.¹³ I Norge finnes det 7 basilikaer utenom domkirkene, herunder Gamle Aker kirke, hvilket gjør denne kirken til en lite utbredt kirketype. Når det gjelder Gamle Aker kirkes utforming, med fire separate romavsnitt i østpartiet – tårnfot, kor med apsis, og sideskipenes østre avslutninger - er dette, så vidt vites, heller ikke særlig utbredt i Norge eller Skandinavia.¹⁴ Av de ovennevnte grunner synes kirken å fremtre som et spesielt monument å undersøke. Det synes videre spennende å forsøke å benytte en ny teori der det ikke, som i tidligere forskning, blir fokusert på kirkens arkitektoniske enkeltheter og deler. Oppgaven vinkles heller, med et mer helhetlig fokus, omkring den romlige opplevelsen en historisk betrakter kan ha hatt i Gamle Aker kirke i middelalderen.

I kapittel 3 foretas en redegjørelse for hvordan messen kan ha foregått i middelalderens kirker, herunder hva man ut fra skriftlige kilder generelt kan anta var tilfellet for Gamle Aker kirke. Denne redegjørelsen foretas fordi en kirke først og fremst er et gudshus, og messen danner en sentral ramme for den historiske betrakters faktiske opplevelse av kirkerommet i middelalderen. Det fokuseres på de ulike handlinger som presten foretok i kirkerommet samt betrakterens deltagelse under messefeiringen. Momenter fra dette kapitlet, om messens sceniske utførelse, blir senere, i kapittel 4, diskutert opp mot Gamle Aker kirkes romlige utforming.

Masteroppgavens kapittel 4 består av en gjennomgang av forekomsten av lektorier og korskiller i utvalgte skandinaviske steinkirker fra middelalderen og en vurdering av hva man kan anta gjaldt for Gamle Aker kirke. Denne tilnærmingen anvendes da det ikke finnes

¹³ Christie, Håkon, ”Østnorske basilikaer”, *Kirkespeilet*, Årbok for Oslo bispedømme, Oslo 1969. Her skriver Christie at Sverige og Danmark kun har et par basilikaer som ikke var domkirker. I Sverige gjelder dette kirkene St. Olof i Sigtuna og Gudhem kirke. I Danmark finnes basilikaformen på kirkene Vor Frue i Roskilde, Asmild kirke ved Viborg, Starup kirke i Haderslev og Tanderup kirke. I Norge finnes basilikaformen, utenom gruppen av de østlandske basilikaanlegg, på Hof kirke på Toten, Laurentiuskirken i Tønsberg, Tjølling kirke i Vestfold og Mariakirken i Bergen.

¹⁴ Ruinene etter to svenske romanske kirker, St. Olof og St. Per i Sigtuna, viser at de har hatt sentraltårn og markert overgang mellom tårnfot og øvrige bygningsdeler. Mereth Lindgren, ”Stenarkitekturen, De romanska domkyrkorna”, *Den romanska konsten*, Lennart Karlsson (et al.), Signums svenska konsthistoria, bind 3, Signum/Lund 1995, s. 53. Torkel Eriksson, *Medeltiden, Konsten i Sverige*, Almquist/Wiksell, Stockholm 1977, s. 74-75.

skriftlige eller materielle kilder hva gjelder interiørmessige arrangement i korgrensen i Gamle Aker kirke i middelalderen. Videre er det i korgrensen, blant annet gjennom bruk av ulike korskiller og lektorier, at man i henhold til teorien kan iaktta de endringer som finner sted i middelalderen med tanke på hvordan det hagioskopiske blikket forvaltes.

Teorien om det hagioskopiske blikk er, som nevnt ovenfor, utviklet av den danske kunsthistorikeren og forskeren Hans Henrik Lohfert Jørgensen ved Aarhus Universitet. Han definerer middelalderen som en resepsjons- og synskultur, og undersøker, med synet og rommet som omdreiningspunkt, hvorvidt preromanske iberiske kirker kan tolkes ut fra et hagioskopisk blikk: - begrepet redegjøres for i punkt 2.2.1. Masteroppgaven fokuserer i hovedsak på sentrale begreper i Lohfert Jørgensens teori, som *velatio* og *revelatio*. Begrepene og premissene for teorien omhandles i kapittel 5. Dette fokuset anlegges da det kan synes noe usikkert hvorvidt hans teori som helhet er direkte overførbar på Gamle Aker kirke, eller om teorien kun passer på hans forskningsmessige materiale, - samtidig er hans teori videreutviklet av andre forskere.¹⁵

Ved å kombinere en analyse fundert på Lohfert Jørgensens teori med en empirisk undersøkelse kan jeg se hvorvidt og i hvilken grad teorien som benyttes understøttes av de eventuelle empiriske funn som gjøres, og slik få en bredere og mer utfyllende undersøkelse av oppgavens case-study; - Gamle Aker kirke.

¹⁵ Laugerud, Henning, *Det hagioskopiske blikk. Bilder, syn og erkjennelse i høy- og senmiddelalder*, Avhandling for graden doctor artium, Institutt for kulturstudier og kunsthistorie, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen 2005.

2. Teori, metode og begrepsavklaring

2.1. Presentasjon av teori og metode

Masteroppgaven har en todelt metodisk tilnærming. I kapittel 4 foretas en empirisk, kvantitativ undersøkelse av forekomsten av korskiller og lektorier i utvalgte skandinaviske kirker fra middelalderen. Dette er sentrale arkitektoniske elementer i korgrensen eller overgangen mellom langhus og kor, og det er særlig her man kan se de liturgiske og arkitektoniske endringer som skjer i kirkerommet i middelalderen. Ut fra det empiriske materialet; - skriftlige og materielle funn og tolkning i eksisterende forskning, foretas en vurdering av hva man kan anta gjaldt for oppgavens case study; - Gamle Aker kirke i middelalderen.

I kapittel 5 undersøkes hvorvidt Gamle Aker kirke, i henhold til resepsjonestetisk teori, kan sees med et hagioskopisk blikk. Teorien er, som tidligere nevnt, utviklet av Hans Henrik Lohfert Jørgensen (f. 1964), lektor og forsker ved Aarhus Universitet i Danmark. Han har en ph.d. i kunsthistorie fra 2001 med avhandlingen *Arkitekturens mystiske blikk – Hagiopski, reception og synskultur på Den iberiske halvø i den tidlige middelalder*. Avhandlingen er for tiden klausulert og derfor ikke tilgjengelig, men forskerens hovedtanker fremkommer i ulike artikler som ligger til grunn for denne masteroppgaven. Lohfert Jørgensens teori omkring det hagioskopiske blikk, der han undersøker middelalderen som resepsjon og synskultur, representerer en nytenkning og en ny tolkning innenfor middelalderforskningen, og hans teori blir slik også metoden for denne delen av masteroppgaven.¹⁶

Lohfert Jørgensens forskning er samtidig en videreføring av, og har sin bakgrunn i, en kunsthistorisk retning som kalles *Visual Studies* eller *Visual Culture*. Kunsthistorikeren Michael Ann Holly er en av retningens sentrale teoretikere, og hun er særlig viktig hva gjelder studiet av eldre perioders kunst, herunder middelalderen. Holly og Lohfert Jørgensen inngår også i den kunsthistoriske retningen som kalles *New Art History*. Der går man bort fra subjektet eller kunstneren som utgangspunkt for tolkningen og fokuserer på forholdet mellom verk og betrakter. Holly og Lohfert Jørgensen bruker blikket som omdreiningspunkt og synsvinkel, eller tolkende prinsipp i sine analyser, da visuelle estetiske kunstobjekter er laget og definert med tanke på å bli sett. Selve betrakningsaspektet ligger allerede inkorporert i

¹⁶ Lohfert Jørgensens teori er benyttet og videreutviklet hos Henning Laugerud i Laugerud, 2005.

verket selv, og kunstverket er skapt med tanke på å bli sett av verkets innebygde eller ideelle betrakter, som omhandles i punkt 2.2.3.

Resepsjonsetetikken som sådan kan sees som en form for historisk rekonstruksjonsprosess, der målet er å bidra til å avdekke den opprinnelige resepsjonssituasjonen, verkets opprinnelige miljø og kontekst, ved å forsøke å gjeninnsette verket i disse rammene.¹⁷ Resepsjonsetetikken søker en åpen forståelse av kunstverket, og denne forståelsen er under stadig utvikling, - man har ikke definert en eviggyldig sann eller absolutt fortolkning. På denne måten kan nye betydningslag ved verket stadig fremkomme, eventuelt som et supplement og utdypende forståelse av allerede eksisterende og adekvate teoretiske perspektiver.

Holly undersøker en rekke bildeeksempler der hun knytter historikerens tekst til et historisk visuelt objekt, og hun forsøker å tenke nytt om dette forholdet. Hun mener, som Lohfert Jørgensen, at en historisk analyse på samme tid reflekterer fortolkerens egen posisjon. Hvis man legger til grunn at den kunsthistoriske tolkningen er preget av sin samtid, av eksisterende forskning, av interesser og aktuelle debatter, så kan man kanskje hevde at den som tolker verket foretar bevisste valg på bakgrunn av det ovennevnte – og slik sett avspeiler tolkningen fortolkeren eller betrakteren.¹⁸

Videre er Holly opptatt av å bidra til å minimere kunsthistoriens tradisjonelle distinksjon mellom kunsthistorikere og kunstkritikere. Hun sier at: "Historians are interested in facts; critics in impressions and judgments. Historians coolly analyse; critics are passionately engaged. Historians are exempt from ideological commitments; critics revel in their presence. And perhaps most important, historians deal with the art of the past, and critics with the art of the present."¹⁹ Lohfert Jørgensen trekker frem at Holly, i denne sammenhengen, aktiverer historikerens fortolkende blikk på den fortolkede historiske gjenstand.²⁰ Holly anfører at diskusjonen om blikket synes å ha oversett en privilegert form for beskuerrolle, nemlig at historikerens redegjørelse for kunstverk i seg selv er implisert i eller foregrepet av strukturene

¹⁷ Kemp, Wolfgang, "The Work of Art and Its Beholder. The Methodology of the Aesthetic of Reception", (red.) Mark A. Cheetham, Michael Ann Holly, Keith Moxey, *The Subjects of Art History. Historical Objects in Contemporary Perspectives*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 185.

¹⁸ Baxandall, Michael, *Patterns of Intention. On the Historical Explanation of Pictures*, Yale University Press, New Haven and London, 1985. Baxandall benyttes ikke videre i masteroppgaven som sådan.

¹⁹ Holly, Michael Ann, "Past looking", (red.) Stephen Melville og Bill Readings, *Vision and textuality*, Macmillan, London 1995, s. 68.

²⁰ Lohfert Jørgensen, "Åbenbaringens retorikk. Middelalderens historiografi som reception og synskultur", i Gunnar Danbolt, Henning Laugerud & Lena Liepe, *Tegn, symbol og tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*, Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 2003, s. 143.

i de objekter som den arbeider med å belyse.²¹ Denne tanken er videreført av Lohfert Jørgensen i hans teori. Det kan hevdes at fortiden i en viss forstand kan sies å komme kunsthistorikeren/fortolkeren i møte, både i form av kulturell tradisjon og i form av fortidens kunstobjekter.²² Fortolkeren vil alltid bringe med seg noe av sin egen tid i tolkningen av et historisk kunstverk, og samtidig vil også fortidens kunstobjekt spille en aktiv rolle i våre tolkninger. Holly forsøker således i boken *Past Looking* blant annet å sammenføre forståelseshorisontene til fortidens kunstobjekt og dets historiske kontekst med fortolkerens nåtidige ståsted.²³

Det er ikke, som omtalt i kapittel 1, skrevet mye om eller forsket i utstrakt grad på Gamle Aker kirke. Man kjenner heller ikke til hvilke(n) byggherre(r) som har oppført kirken. Derfor synes, som tidligere nevnt, en ny resepsjonestetisk teori, der forholdet mellom verk og betrakter betones, og der man ser bort fra forholdet til byggherre eller ”kunstneren”, som et relevant forskningsmessig perspektiv å anlegge. Det å benytte blikket og rommet som forskningsmessig omdreiningspunkt, eller synsvinkel, kan muligens bidra til å åpne opp for en ny forståelse av verket. Dette kan igjen bidra til en annen vinkling enn den tradisjonelle verksorienterte forskningshistorien hva gjelder middelalderens romanske kirker. Gamle Aker kirke har blant annet flere arkitektoniske likhetstrekk med de preromanske iberiske kirkene som Lohfert Jørgensen benytter som sitt forskningsmateriale. Imidlertid kan det reises spørsmål ved hvorvidt hans teori er direkte overførbart på Gamle Aker kirke, eller om den kun passer på det materialet som han har benyttet. Av denne grunn synes det relevant å prøve teorien mot en empirisk undersøkelse, slik at masteroppgaven ikke kun baserer seg på Lohfert Jørgensens teori alene.

2.2. Begrepsavklaring

2.2.1. Hagioskopi

Hagioskop er et begrep som er sammensatt av og utledet av de greske ordene *hagios* som betyr hellig og *skopein* som kommer av å se/betrakte. Opprinnelig betegnet et hagioskop en muråpning i den søndre korveggen i middelalderens kirker. Gjennom denne muråpningen

²¹ Holly, 1995, s. 68.

²² Laugerud, 2005, s. 13.

²³ Holly, Michael Ann, *Past looking, Historical Imagination and the Rhetoric of the Image*, Cornell University Press, Ithaca and London 1996.

eller kikkhullet kunne de som ikke hadde adgang til kirkerommet se høyalteret og følge med under feiringen av messen.²⁴

Hans Henrik Lohfert Jørgensen benytter derimot hagiokopi som et sentralt visualitetshistorisk analytisk begrep i sin teori, der han ser på kirkerommets forhold til det hellige i rommets sakralitet. Det hagiokopiske blikk benyttes som en beskrivelse av det hellige blikk, eller den hellige synsmodus, som han mener danner utgangspunktet for hvordan betrakteren i middelalderen kan ha opplevd kirkerommet, der rommet blir sett og erfart som del av en relasjon til det guddommelige. Lohfert Jørgensen sier at: ”Rummet er oppbygget som et teleskop, en slags hellig kikkert, der blot venter på, at betrakteren træder ind i den og tager plads i den foregrebne synsposition. (...) Bygningen og dens rumlighed er, kunne man sige, bestemt af et *hagiokopisk* blik – den er konciperet som et *hagiokop*, dvs. en slags synsmaskine beregnet til *at se det hellige*.”²⁵

2.2.2. Rom/romlighet

Opp gjennom tidene har det ikke vært noen entydig forståelse når det gjelder betydningen av idéen om ”rom”. Begrepet som sådan er forstått ulikt i forhold til hvilke fagmiljøer som har benyttet begrepet, eksempelvis er det definert på forskjellige måter av filosofer og arkitekter, og også innenfor den enkelte faglige disiplin foreligger det en ulik oppfatning av hva som omfattes av ”rom”. ”Rommets” betydning er heller ikke en absolutt størrelse som er fastsatt en gang for alle. Dets betydningsinnhold endrer seg med tiden, slik at ”rom” er definert forskjellig til ulike tider.

”Rom” kan sies å være en fysisk egenskap av dimensjoner eller utvidelse, som eksempelvis arkitekter kan manipulere ved sine konstruksjoner, og dette rommet blir fysisk møtt av kroppen til det mennesket som trer inn i det. Samtidig kan ”rom” også være en filosofisk kategori og en mental konstruksjon, en egenskap ved det menneskelige sinnet; - en del av det apparatet som vi oppfatter verden gjennom.²⁶

²⁴ Martling, Carl Henrik, *Svenskt kyrkolexikon. En kortfattad teologisk uppslagsbok*, Artos & Norma bokförlag, Malmö 2005.

²⁵ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

²⁶ Forty, Adrian, ”Space”, *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, Thames & Hudson, London 2000, s. 256.

Begrepet ”rom” som estetisk-filosofisk kategori har sitt opphav i tysk estetisk filosofihistorie på 1800-tallet, og begrepet ble allment benyttet også utenom opprinnelseslandet fra 1890-tallet av.²⁷ Den opprinnelige utviklingen av dette begrepet som en arkitektonisk kategori fant også hovedsaklig sted i Tyskland, og ble delvis påvirket og utledet av den foregående estetisk filosofiske diskusjonen av det samme begrepet. Innføringen av begrepet ”rom” innenfor arkitektur er nært knyttet til utviklingen av modernismen.²⁸ På 1920-tallet var det i hovedsak tre ulike måter arkitekter og kritikere så på ”rommet”, - rommet som lukkethet, rommet som kontinuitet der innsiden av en bygning og utsiden av den var fortsettelsen av hverandre, og rommet som utvidelse av kroppen direkte formet av menneskets aktivitet eller bevegelse.

Begrepet ”romlighet”, som fikk fokus i perioden rundt 1910, kan sies å være menneskesinnets egenskap til å oppfatte og tolke rom og den materielle verden. Forfattere som Alois Riegl, Paul Frankl og August Schmarsow bidro til utviklingen av tanker omkring dette begrepet. Riegl mente blant annet at hvis menneskesinnets evne til å tolke den materielle verden fulgte en historisk progresjon, ville dette også komme til uttrykk i nye romlige persepsjoner som igjen ville vise seg i nye typer arkitektur. Frankl så på romlighet som en egenskap ved bygninger, mens Schmarsow mente den romlige konstruksjonen fant sted i sinnet.

I min masteroppgave vil ”rom” forstås som en fysisk konstruksjon, den materielle kirkebygningens fysiske utstrekning med dens ulike enkeltheter og deler, som den historiske betrakter møtte når han trådte inn i kirkerommet. Samtidig vil ”rom” også innbefatte en mental konstruksjon i betrakterens sinn, den romlige opplevelsen av kirkerommet som betrakteren har i henhold til Lohfert Jørgensens teori.

2.2.3. Betrakter/ideell betrakter

Min masteroppgave vinkles blant annet rundt Hans Henrik Lohfert Jørgensens teori om det hagioskopiske blikket som anvendes på Gamle Aker kirke. De forskjellige metodene som anvendes innenfor det kunsthistoriske fagfeltet baserer seg på en eller flere ulike kunstfaglige

²⁷ Definisjonen av ”rom” og ”romlighet” baserer seg i hovedsak på Adrian Fortys kapittel om ”Space” i Forty, 2000, s. 256–275.

²⁸ Forty, 2000, s. 256.

teorier som understreker og vektlegger forholdet mellom kunstner, kunstverk og betrakter i ulik grad. De ulike teoriene og metodiske ståsteder anlegger forskjellig synsvinkel, innfallsvinkel eller ”blikk” for å betrakte kunstverket. Når det gjelder Lohfert Jørgensen, så anvender han i sin teori et resepsjonsetetisk ståsted, der forholdet mellom den historiske, faktiske betrakter og kunstverket er det som vektlegges i kommunikasjonsprosessen.

Ett av premissene som Lohfert Jørgensen anvender i sin teori omhandler begrepet ”den ideelle betrakter.” Dette begrepet har paralleller hos kunsthistorikeren Wolfgang Kemp som i sin artikkel ”The Work of Art and Its Beholder. The Methodology of the Aesthetic of Reception” introduserer ”the implicit Beholder” – verkets underforståtte eller innebygde betrakter.²⁹ Den ideelle betrakter må ikke forveksles med den faktiske/reelle historiske betrakter. Lohfert Jørgensen og Kemp anvender begrepet ideell/innebygd betrakter som et analytisk verktøy. Enhver bygning og ethvert kunstverk innenfor resepsjonsetikken kan sies å ha en ideal posisjon som verket skal oppleves ut fra, det vil si at det posisjonerer eller plasserer sin betrakter på et spesielt sted/punkt, slik at verket selv setter vilkårene for hvordan det skal betraktes. Den underforståtte betrakter og selve betrakningsaspektet ligger allerede inkorporert i verket selv, hvilket er den viktigste premissen i resepsjonsetikken. Kunstverket er med andre ord skapt med tanke på å bli betraktet – allerede før det faktisk blir beskuet.

²⁹ Kemp, 1998, s. 180–196.

3. Messens liturgi i middelalderen

3.1. Messens liturgiske handlinger i middelalderen, herunder gester og bevegelser i kirkerommet

Dette kapitlet legger hovedfokus på de liturgiske handlinger som foregikk under feiringen av messen. En grundig gjennomgang av messens sceniske utførelse foretas for senere å diskuteres i forhold til Gamle Aker kirkes romlige utforming i kapittel 4.

Messen var den sentrale gudstjenesten i middelalderens katolske kirke. Der foregikk møtet og den religiøse opplevelsen mellom betrakter og kirkerommet, som dannet møtets ramme. Bakgrunnen for hoveddelene i messens struktur finnes i kombinasjonen av den jødiske sabbatsgudstjenesten og oldkirkens feiring av nattverden. Samtidig var trolig messen på 1100-tallet i Norge og Skandinavia påvirket av ulike utenlandske messeordninger.³⁰

Domkirkens messe dannet idealet, basert på et uniformitetskrav med grunnlag i en synodalbestemmelse fra det 5. århundre. Både den enkelte provins, det enkelte stift og kirke søkte å rette seg etter denne bestemmelsen. Likevel fantes det ulik grad av variasjoner hva gjaldt messens innhold både innenfor det enkelte land, det enkelte stift og den enkelte kirke.³¹ Flere forhold, både av praktisk og økonomisk art, bidro samtidig til en lokal og selvstendig utforming av messens liturgiske innhold, og slik divergerte utformingen i forhold til moderkirkens romerske ritus. Messeordningen for Gamle Aker kirke er ikke bevart. Derfor er det følgende en generell fremstilling av messen basert på de to dosentene i praktisk teologi Sven-Erik Pernlers og Sven Helanders *Mässa i medeltida socken* (1993) og religionshistoriker Jørgen Haavardsholms ”Gangen i en søndagsmesse i nordisk middelalder”(2001-2003).³² I tillegg benyttes professor og doktor i teologi Helge Fæhns *Fire norske messeandordninger fra middelalderen* (1953).³³ Helander omhandler messens struktur slik den kan ha foregått i svenske sognekirker omkring 1450, og det tas derfor forbehold om de liturgiske endringer som messefeiringen undergikk under middelalderen, eksempelvis transsubstansiasjonslæren

³⁰ Fæhn, Helge, *Fire norske messeandordninger fra middelalderen*, bind 1952:5, Det norske vitenskapsakademi i Oslo, Oslo 1953, s. 127. Forfatteren tar for seg messeordningen fra 1200- og 1300-tallet, og han legger særlig vekt på messens ”ordo misse”.

³¹ Fæhn, 1953, s. 15

³² Helander, Sven, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz og Bengt Stolt, *Mässa i medeltida socken: en studiebok*, Artos bokforlag, Skellefteå 1993. Haavardsholm, Jørgen, ”Gangen i en søndagsmesse i nordisk middelalder”, Utdrag fra teologen A. Chr. Bangs bok *Udsigt over den norske kirkes historie under catholicismen*, Kristiania 1887.

³³ Fæhn, 1953.

som ble vedtatt på 1200-tallet, og som medførte innføringen av den store elevasjonen under messens nattverdsdel.

Søndagsmessen, som i en vanlig sognekirke varte trekvart time, inneholdt både en fast del med de stående tekster, *ordo misse*, et *ordinarium* med sangalternativer for de ulike dager og en del som varierte for den enkelte dag; messens *proprium*. Innholdsmessig bestod messen av ulike deler og ledd; en innledende del, etterfulgt av ordets gudstjeneste, feiringen av nattverdets sakrament, *eukaristien*, og en avsluttende del. Foruten menighet og celebranten, presten, deltok og assisterte også en ministrant, som var en klerk av lavere grad. I tillegg deltok en kantor, en kirkelig korleder eller forsanger, under feiringen av messen.

Presten startet sin forberedelse med å bøye kne på altertrappen. Så ba han en *apologi*, en personlig skyld- og uverdighetsbekjennelse. Deretter gikk han til sakristiet hvor han ved hjelp av kantor og ministrant og under påkledningsbønner iførte seg messeklærne; anla messeskrud. Forberedelsen til messen innebar både mentale, symbolske og materielle handlinger; - man forberedte seg til det mysteriet som skulle finne sted under nattverdsdelen av messen. Man la av seg det gamle mennesket og forberedte seg på det mirakel som fant sted ved at man tok imot Kristi legeme og blod, og fikk ta del i ham, slik at man ble et nytt menneske i Kristus.

Deretter velsignet presten vievannet under bønn. Ministranten, som bar karet med vievann og aspergillen, og presten gikk ut i koret, bøyde seg på kne foran altertrappen, tok aspergillen og stenket alteret tre ganger med vievann. Deretter stenket presten seg selv før han stenket ministranten, reiste seg og fremsa *asperges me*; stenke meg. Presten gikk så gjennom kirken og velsignet og viestenet menigheten mens han resiterte salmene *Miserere* og *Gloria*. Presten og kantoren sang deretter vekselvis fra ulike Davidssalmer. Ministranten, med vievannskaret, og presten gikk tilbake til sakristiet, der presten iførte seg *casula*, messehagelen, under påkledningsbønn.

Messen innledende del søkte å forberede menighet og prest ved å sette dem i den best egnete sinnsstemning før messens første hoveddel kunne begynne. Innledningsdelen bestod av at kantoren sang *Introitus*, mens presten, medbringende alterkarene, og ministranten bøyde seg dypt foran altertrappen. Så gikk presten opp til alteret og satte fra seg kalk og paten på corporalet, et klede, som ble lagt over nattverds-elementene. Presten gikk så ned foran alteret, bøyde seg, slo seg for brystet og leste vekselvis med ministranten ulike Davidssalmer og

syndsbekjennelsen. Deretter gikk presten opp til alteret mens han bøyde seg dypt og leste fra 1 Tess 3:13.³⁴

Ordets gudstjeneste ble innledet med at presten kysset alteret og gikk til høyre side, la røkelse i røkelseskaret som han mottok av ministranten, incenserte korset og alteret fra høyre og venstre side, før han ga røkelseskaret tilbake til ministranten og leste *Introitus*, og så sang kantoren bønneropet *Kyrie*. Deretter fulgte prestens lovprisning ved at han intonerte *Gloria*, som kantoren fullførte mens presten leste tilsvarende tekst i stillhet. Menigheten falt på kne under *Gloria*, og slo seg på brystet hver gang man hørte ordene Jesus Kristus eller Maria.³⁵ Presten kysset alteret etter at sangen var ferdig, vendte seg mot menigheten og hilste dem mens han sang ”Herren være med eder”. Så snudde presten seg mot alterets høyre side mens han sang *collecta*, kollektbønnen, mens han holdt hendene i orantstilling; - løftet med håndflatene vendt fremover. Deretter sang presten en bibeltekst, epistelen, som var en del av propriet og slik varierte for den enkelte messe. Etter epistelen sang kantoren *gradualet*, som vekslet daglig, etterfulgt av at han sang *Alleluia*, hvis tekst presten samtidig leste for seg selv. Ministranten plasserte håndboken, *missalet*, på alterets venstre side og hentet røkelseskaret. Foran midten av alteret bøyde presten seg dypt og ba. Så gikk presten til alterets venstre side og la i røkelse, hvoretter han gjorde korstegnet over boken, sin panne, munn og sitt hjerte. Menigheten reiste seg, tok av seg hodeplagget og gjorde korstegn over panne, munn og hjerte. Celebranten sang ”Herren være med eder”, incenserte boken, før han sang evangeliet for menigheten og avsluttet med å kysse boken og ordene ”Kristi fred, som hans evangelium har gitt oss, bevar og styrk eders hjerter til et evig liv. Amen”.

Presten gikk deretter midt foran alteret og intonerte *Credo*, trosbekjennelsen, etterfulgt av kantoren som avsluttet sangen mens presten leste samme tekst for seg selv. Halvveis i teksten gjorde presten et korstegn. Celebranten gikk til alterets høyre side og dekket hodet med halslinet og tok av seg messehagelen som ble lagt på samme side av alteret. Deretter holdt han prekenen, som ble avsluttet med felles trosbekjennelse, Fader vår og *Ave Maria*.

Eukaristiens gudstjeneste, feiringen av sakramentet som offerhandling bestod av *offertoriet*, offersang, den store eukaristiske bønnen, kommunionen og rengjøring av alterkarene. Til sist fulgte velsignelsen og avslutningen av messen. Ved begynnelsen av eukaristiens gudstjeneste tok presten på seg messehagelen igjen. Kantoren ringte i klokken og

³⁴ Her ba presten om at Herren skulle ta bort alle misgjerninger og rense samvittigheten, om å motta den Hellige Ånd i hjertene og få rensset tankene, slik at man kunne elske Gud fullkomment og var verdig å prise Gud.

³⁵ Haavardsholm, 2001-2003.

begynte offertoriesangen. En rekke symbolhandlinger ble foretatt i forbindelse med kalk og oblat, hostien, med korstegn, herunder løfting av kalken, elevation, slik at menigheten så handlingen. Mens offertoriet ble sunget ferdig fjernet presten corporalet som dekket kalk og paten, han la oblatet på corporalet foran kalken og satt patenen til høyre under corporalet. Deretter gikk presten til høyre side medbringende kalken, hvor ministranten stod klar med kanner med vin og vann. Presten gjorde et korstegn over vannet under bønn. Celebranten helte i vinen, deretter fylte han vann i vinen mens han ba om at vann og vin måtte blande seg. Han stilte seg så foran midten av alteret der han satte kalken på corporalet mens han løftet hendene og gjorde korstegn over offergavene under bønn om at gavene måtte velsignes. Presten tok kalken og løftet den under bønn om at offergavene måtte bli mottatt. Celebranten dekket så kalken med corporalet og gjorde et korstegn under bønn. Deretter gikk han tilbake til høyre side av alteret, hvor ministranten holdt frem røkelseskaret som presten la røkelse i mens han velsignet den med et korstegn under bønn. Presten incenserte brødet, vinen og korset og ba om at bønnen måtte stige opp til Herrens åsyn som røkelse. Ministranten fikk røkelseskaret og incenserte presten, etterfulgt av at celebranten gikk ned til menigheten og incenserte dem mens de gjorde korsets tegn. Kantoren forberedte så prestens håndvask og kom fra høyre side medbringende vannkannen, et fat og et håndkle. Håndvasken ble utført under bønn og deretter gjorde celebranten et korstegn. Han stod deretter midt foran alteret og bøyde seg, før han snudde seg mot menigheten og ba en forbønn om at både hans og folkets offer blir til velsignelse for Gud. Stående mot alteret fremførte presten *secretæ*, den stille bønn, som var en del av messens proprium og slik varierte for den enkelte dag, som ble avsluttet med at presten sang "fra evighet til evighet" etterfulgt av kantorens "Amen". Da var den del som omhandlet sakramentet som offerhandling avsluttet.

Neste del omhandlet den store eukaristiske bønnen. Presten og kantoren innledet denne sekvensen med at de vekslet på å synge. Presten sang så prefasjonen, takkebønnen eller lovprisningen, og deretter sang kantoren samtidig med at presten leste *Sanctus*; Hellig. Ministranten tente på det høyre alterlyset og stilte seg på kne til høyre for presten. Deretter begynte presten innvielsen, konsekrasjonen – kanonbønnen, som var messens sentrale parti. Han løftet hendene, kysset alteret og gjorde tre korstegn over brødet og vinen med bønn om å ta imot offergavene og hvor navnene på de i menigheten han skulle be for ble nevnt. Dette ble fremført med lav røst, som innebar en samtale mellom ham og Gud. Presten løftet opp hendene og fortsatte i orantstilling med bønn, bøyde seg så foran alteret og ba Herren om å motta offeret. Så reiste celebranten seg, kantoren ringte en gang i klokken, og presten holdt

hendene over brødet og vinen mens han gjorde tre korstegn over offergavene, i tillegg til ett korstegn over brødet og ett over vinen. Han holdt hendene i orantstilling, tørket så fingertuppene på corporalet og fremsa innstiftelsesordene. Presten hevet og senket blikket under bønn, deretter gjorde han korstegnet over oblaten. Presten tok hostien og løftet den over hodet, mens ministranten belyste hostien mens han holdt i messehagelens nedre kant. Tilsvarende handling ble så gjort med kalken. Presten satte fra seg kalken på corporalet mens han sa ”Så ofte som dere gjør dette, gjør det til hukommelse om meg”. Han symboliserte så korset ved å strekke begge armene ut til siden, med håndflatene vendt oppover, og fortsatte bønnen. Dette ble etterfulgt av tre korstegn over hostien og kalken, hvorefter han tegnet ett korstegn over hostien og ett over kalken med tilhørende bønn. Presten bøyde seg dypt og la armene i kors på brystet og fortsatte med bønn om at Gud måtte ta imot offeret. Celebranten reiste seg og kysset corporalet til venstre for hostien, etterfulgt av bønn. Deretter gjorde han korstegn over hostien, kalken og over seg selv og ba om å bli oppfylt av himmelsk nåde og velsignelse, videre at Herren skulle huske på hans tjenere og tjenerinner, og etter en pause nevnte han navn på de av menighetens avdøde han ville be for. Presten slo seg så for brystet og ba om at han og menighet måtte tilhøre samme fellesskap som de hellige apostler og martyrer. Deretter gjorde han tre korstegn over hostien og kalken, og deretter avdekket han kalken, tok hostien og gjorde tre korstegn over kalken med ordene ”Gjennom ham og med ham og i ham”. Presten tok hostien og gjorde to korstegn over seg selv under bønn, før han tildekket kalken med corporalet, la hostien på corporalet og sang ”fra evighet til evighet. Amen”.

Deretter fulgte kommunionen, det vil si mottagelsen, som begynte med at presten sang Fadervår, og kantoren sang den siste bønnen i Fadervår. Celebranten tok frem patenen og korset seg med den før han kysset den. Så avdekket han nattverdselementene, tok hostien, holdt den over kalken og delte hostien i to, før han brøt av en bit til. Presten løftet denne delen og kalken og sang ”fra evighet til evighet. Amen”. Etter dette tok han delen av brødet og gjorde korsets tegn over vinen under sang. Kantoren sang og presten leste *Agnus Dei*; - ”Guds Lam, som tar bort verdens synder, forbarme deg over oss, osv”. Presten la brødet i kalken med tilhørende bønn, så bøyde han seg med armene i kors foran på brystet og fremførte bønn. Etterpå kysset han messeboken og alteret, til venstre for hostien med ordene ”og den hellige moderkirkens fred må alltid være rik i våre hjerter”. Celebranten omfavnet ministranten og ga ham fredshilsningen, *Pax*, før han snudde seg mot menigheten og gjorde korsets tegn. Presten fremførte så en bønn mens han bøyde seg foran alteret, denne bønnen omhandlet at han ba om

syndenes forlatelse og om å bli fylt av den Hellige Ånd. Under bønn tok presten hostien med patenen, før han korset seg med hostien mens kantoren sang *communio*. Deretter gjorde han tilsvarende handlinger for kalken. Vanligvis gikk menigheten til nattverd en gang i året, og i de tilfellene fulgte nå på dette tidspunktet i messen, menighetens kommunion, mottagelsen av nattverden. Mens kantoren sang nattverdshymnen, hentet presten de små hostiene i sakramentsskapet til høyre for alteret, gikk frem til kommunikantene, gjorde korsets tegn med hostien, la den på kommunikantens tunge med ordene: Vår Herre Jesu Kristi kropp bevare din sjel til evig liv. Amen”. Deretter ble sakramentet lagt tilbake i sakramentsskapet og ministranten slukket lysestaken.

Så begynte rengjøringen av alterkarene. Ministranten helte litt vin i kalken og rakk presten som drakk vinen med ordene ”Herre, la oss bevare dine gaver i rene hjerter, så de kan bli oss til legedom for det evige liv. Gjennom Kristus, vår Herre. Amen”. Medbringende kalken gikk celebranten til alterets høyre side, der ministranten rensket prestens fingre ved å helle vann over dem. Presten gikk til midten av alteret, tørket patenen over kalken, drakk kalkens innhold, tørket av kalken, satt den tilbake og dekket over kalken og patenen under bønn, messeboken lå nå på høyre side av alteret. Presten leste så kommunionantifonen stående på høyre side av alteret. Deretter gikk han midt foran alteret, kysset alteret, vendte seg mot menigheten og sang postkommunionen, en takkebønn for de forutgående gaver man hadde mottatt under nattverden.

Presten, vendt mot menigheten, velsignet den og avsluttet med ordene ”Gå, messen er forbi”. Deretter bøyde han hodet foran alteret og leste en bønn, mens ministranten bøyde seg ned på knærne. Mens menigheten bøyde seg på kne, snudde presten seg holdende patenen, vendte seg mot folket og fremførte avslutningsbønnen, snudde seg mot alteret og sa avslutningsordene. Til sist kysset han alteret, tok med seg karene, gikk ned fra alteret, bøyde seg foran altertrappen og gikk tilbake til sakristiet under lesning av ulike bønner.

3.2. Messen i Gamle Aker kirke – betrakterens deltagelse

Så langt har jeg beskrevet den middelalderske messens forløp i allmenne termer. I det følgende skal jeg komme inn på de ulike formene for menighetens deltagelse i messefeiringen. Selv om Gamle Aker kirkes status er uavklart, synes det på bakgrunn av dens

landlige beliggenhet og dens størrelse, ikke urimelig å anta at den har vært en fylkes- eller sognekirke i Oslo herred. Ser man på kirkens status, er den omtalt som fylkeskirke i Borgartingsloven, og arkeolog og forsker Øystein Ekroll omtaler at Gamle Aker kirke, grunnet dens utforming, beliggenhet og størrelse, muligens har hatt funksjon som en hovedkirke.³⁶ Den største forskjellen mellom hvordan messen har foregått i henholdsvis sognekirkene og fylkeskirkene synes å ligge i antall prester som har deltatt og i anvendelsen av kor. På bakgrunn av litteratur av Fæhn, Haavardsholm, Helander og Pernler ser jeg på hva man rent generelt kan anta gjaldt for betrakterens deltakelse under feiringen av messen i middelalderen, herunder for Gamle Aker kirke. Sven Helanders *Mässa i medeltida socken* omhandler messens struktur og innhold i svenske sognekirker omkring 1450.³⁷ Som i punkt 3.1. er jeg derfor nødt til å ta forbehold om de liturgiske endringer som utviklet seg i løpet av middelalderen.

Sven Erik Pernler omtaler lekfolkets deltagelse i svenske messer fra senmiddelalderen i kapitlet ”En mässa för folket” i *Mässa i medeltida socken*.³⁸ Dette temaet var ikke omtalt i de liturgiske bøkene, men derimot finnes aktuelt kildemateriale i en svensk oppbyggelsesbok, *Själens tröst*, senere kalt ST, skrevet i Vadstena cirka 1420. Originalen har gått tapt, men den finnes som en avskrift fra Vadstena kloster fra 1438-42. ST baserer seg på en oversetting av en tysk tekst fra omtrent 1350, nemlig *Der Grosse Seelentrost*. Forfatteren har også benyttet to svenske utgaver av *Speculum missæ*, Messespeil, fra henholdsvis 1430-tallet og slutten av 1400-tallet. Sistnevnte tekstmateriale omhandler hvordan ulike ledd i messen kunne forklares for forsamlingen.

Lekfolkets forberedelse til søndagsmessen begynte i hjemmet, der man mentalt innstilte seg på å legge av seg onde tanker, ord og handlinger. Ved ankomst til kirken falt man på kne foran kirkedøren og kysset den, etterpå gikk man gjerne rundt kirkebygningen før man gikk inn, stenket seg med vievannet, falt på kne foran korset og ba om Guds nåde. Deretter fremsa man Trosbekjennelsen, Fadervår og *Ave Maria*. Manglet man denne kunnskapen kunne man slå seg for brystet mens man sa ”Gud den allmektige vær meg syndige mann nådig og miskunnsom”, etterfulgt av korstegn ledsaget av ordene ”Jeg signer meg i Faderens,

³⁶ Øystein Ekroll, *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*, Det Norske Samlaget, Oslo 1997, s. 32.

³⁷ Helander, Sven, 1993.

³⁸ Pernler, Sven-Erik, ”En mässa för folket”, Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz og Bengt Stolt, *Mässa i medeltida socken*, Artos bokforlag, 1993.

Sønnens og den hellige Ånds navn”. Deretter kunne man gå ut på kirkegården og fremsi Fadervår ved familiens graver, før man så gikk inn til messens begynnelse.

Lekfolkets korstegnet seg med vievann med høyre hånd idet de kom inn kirkens inngangsparti. Samtidig med dette hilste man Kristus. Menn gjennom å bøye seg dypt, kvinner gjennom å neie, med blikket rettet mot sakramentsskapet som inneholdt det viede brødet, hostien. Korstegningen med vievann fungerte som en påminnelse om dåpen og det kirkelige fellesskap man av denne grunn tilhørte. Antagelig gikk gifte kvinner og menn inn gjennom kirkens vestre portal, mens ugifte kvinner benyttet den nordre inngangsportalen der en slik fantes. I Gamle Aker kirke finnes ingen slik nordlig inngangsportal, så her har menigheten trolig benyttet samme vestlige inngangsparti. Eventuelt kan mennene ha benyttet kirkens sydlige inngangsportal.

Vel inne i kirkerommet viste man respekt gjennom å forholde seg stille under messens liturgiske del, utenom bønn, sang og svar. Menigheten fant sine plasser, ofte faste familiebenker for samfunnets øvre sjikt, i senmiddelalderen benyttet man i mindre grad enn tidligere atskilte benker for kvinner (i nord) og menn (i sør). Lekfolk av lavere samfunnslag og ugifte kvinner satt på benker langs veggen, de sistnevnte langs kirkerommets nordlige vegg. Tiden før messen ble innledet benyttet man til bønn. Denne bønnen ble utført fra den plass den enkelte hadde inntatt, eventuelt ba man foran hellige bilder, relikvieskrin eller krusifikser. Den posituren man inntok under bønn innebar at man satt på kne med rett rygg, håndflatene var samlet og vendt oppover, og blikket var rettet mot det man ba til. På sidealteret i nord stod gjerne et bilde – malt eller i form av en skulptur i et skap - med Maria, mens det sørlige sidealteret gjerne var viet kirkens skytshelgen med tilsvarende kultbilde. Det er dog ikke kjent hvilken helgen Gamle Aker kirke var viet til.

Språklig sett ble messen som helhet holdt på latin, et språk man får anta at flertallet av lekfolket ikke behersket. Samtidig bidro felleslesninger og prekenen som, blant annet av kateketiske undervisningsgrunner, ble holdt på folkespråket, til en viss deltakelse hva gjaldt menigheten. I senmiddelalderen var de sungne partier overflyttet fra menighet til kor eller kantor, der kor ikke fantes. Menigheten benyttet likevel ulike nonverbale kommunikasjonsformer under messen, som samsvarte med liturgiens innhold, og som ST omhandler. Det ble gjerne signalisert hvilke bevegelser man skulle innta og tidspunktet for dem, gjennom ringing med klokker, oppløfting av hostien osv. Man falt på kne når man skulle uttrykke anger og litenhet, og man reiste seg når det skulle gis uttrykk for glede og lydhørhet.

Der messens parti omhandlet botferdighet hos deltakerne, slo man seg på brystet. I ST gis det føringer for hva som er korrekt stilling, samtidig gis det i mindre grad absolutte føringer, - især gjelder dette i tilknytning til mindre viktige partier av messen. På samme måte som for messens innhold, gjaldt det heller ikke for kroppsspråket et strengt uniformitetskrav, og den enkelte kirke utledet ofte sin egen praksis i dette henseendet.

Menigheten vekslet mellom å stå oppreist, falle på kne, ligge over benken eventuelt sitte på benken under ulike deler av messen. Messens innledende del begynte med at presten viestenket menigheten som en påminnelse om dåpens sakrament. Før dette hadde presten anlagt messeskrud i sakristiet. Det finnes ikke et eget sakristi i Gamle Aker kirke, men man får anta at sidekapellet i nord også har fungert som sakristi.

Mens presten leste evangeliet, som var en del av prekenen, skulle mennene ta av seg hodeplagget, muligens også legge fra seg sin stav, noe som omhandles i en islandsk messeutlegning. I tillegg gjorde man korsets tegn. Under den innledende delen av offertoriet foregikk kollekten, der menigheten ga tienden.

Messens kommuniionsdel ble innledet med Fadervår, og da stod forsamlingen oppreist. Når så kantoren sang *Agnus Dei* falt menigheten på kne og reiste seg opp tre ganger, samsvarende med denne bønnens tre deler. Under fredshilsenen, *Pax*, kunne lekfolket kysse en egen paxtavle, eventuelt ønsket man hverandre fred, med referanse til Matt 5:23. Presten ga sin fredshilsen på vegne av alle, som slik fikk del av det hellige sakrament, før han mottok nattverdselementene, og menigheten falt da på kne under bønn. Lekfolket gikk til nattverd på første påskedag, men kunne også gjøre det hyppigere, og man mottok hostien nedenfor alteret eller, hvis det gjaldt mange, rett utenfor korsranken. Etter kommuniionsdelen ble messen avsluttet med velsignelsen, og da falt forsamlingen på kne samtidig med at de gjorde et korstegn.

Jeg har i dette kapitlet foretatt en redegjørelse for hvordan messen ble feiret i middelalderen, og vektlagt de handlinger som presten foretok i kirkerommet samt sett på betrakterens deltagelse i messen. Videre, i masteroppgavens kapittel 4, vil jeg gå over til å undersøke interiørmessige arrangement i korgrensen i skandinaviske steinkirker fra middelalderen, og deretter diskutere hva som kan appliseres på Gamle Aker kirke. For å se hvordan den fysiske

romdannelsen har samspilt med den liturgiske bruken av rommet, vil jeg også diskutere messens sceniske utførelse i forhold til Gamle Aker kirkes romlige utforming.

4. Kirkerommets interiør i middelalderen i skandinavisk sammenheng: - korskille og lektorium

Hvordan har interiøret og interiørmessige arrangement i korgrensen, det vil si i overgangen mellom kirkens skip og dets kor, sett ut i Gamle Aker kirke? Materialmessig eksisterer ikke noe inventar eller innredning fra før reformasjonen. Dette eventuelle kildematerialet har gått tapt som følge av plyndring, branner og restaureringer, og kirkeregnskapet begynner først på 1630-tallet. Kildemessig finnes det derfor lite konkret materiale fra middelalderen angående interiøret i Gamle Aker kirke. For å kunne danne en hypotetisk rekonstruksjon av hvilke anordninger som kan ha markert korgrensen i Gamle Aker kirke i middelalderen, har jeg valgt å undersøke den generelle forekomsten av korskiller, herunder lektorier, i skandinaviske steinkirker fra middelalderen. Det er i særlig grad i korgrensen at endringer i interiøret finner sted i middelalderens kirker. Utformingen av korgrensen har bidratt til å sette de fysiske rammene for menighetens delaktighet i de liturgiske handlingene, og det er i korgrensen, gjennom bruk av interiørmessige skiller mellom kor og langhus, at en ulik grad av tilsløring/*velatio* og avsløring/*revelatio* fremkommer. Dette vil bli drøftet i kapittel 5.

Først foretas en kortfattet materialgjennomgang av utvalgte kirker i Norge, Sverige og Danmark. Dette etterfølges av referat av tolkningene angående dette materialet i forskningslitteraturen. Ut fra dette materialet drøfter jeg hva man generelt kan si om forekomsten av korskiller og lektorier i skandinaviske kirker i middelalderen. Lektorier behandles for seg, da materielle funn etter slike utgjør en betydelig mengde av skandinaviske korskiller. Videre diskuterer jeg hva man på bakgrunn av disse funn kan anta gjaldt for Gamle Aker kirke i middelalderen, herunder drøftes kirkens romlige utforming sett opp mot messens handlinger i rommet. I gjennomgangen av hvorvidt og på hvilken måte en avgrensning av overgangen mellom kor og langhus er blitt markert i utvalgte middelalderske steinkirker i Skandinavia, har jeg benyttet aktuell skandinavisk litteratur om emnet. Når det gjelder omtalen av de skandinaviske kirkene, så er de behandlet ut fra deres tilhørighet til de datidige middelalderske landegrensene.

4.1. Korskille – en definisjon

Et korskille (lat. *cancellus*) betegner en markert anordning eller skille, som en korsranke eller en korskillevegg, mellom koret og langhuset i en kirke, plassert foran eller i korbuen. Korskiller har vært vanlig forekommende i kirker fra tidligkristen tid.³⁹ Benevnelsen *cancelli* har blitt benyttet som betegnelse for både altersranke og korskiller. I den følgende behandlingen vil betegnelse korskille og korsranke benyttes synonymt.

Korskillet opprinnelige funksjon har vært å skille geistlighetens del av kirken fra lekfolkets del, og å hindre lekfolkets adgang til høyalteret. Muligens kan det opprinnelig også ha vært en praktisk årsak til dette korskillet, for slik å holde orden ved avlevering av gaver i messens offertoriedel. Senere, på 1200-tallet, kan skillet ha hatt sin begrunnelse i et forandret syn på prestens rolle under messefeiringen. Han representerte da Kristus i messeofferet som en følge av en endret oppfatning av nattverden i henhold til at transsubstansiasjonslæren ble vedtatt. Presten stod der ikke lenger for å representere menigheten overfor Gud, og derfor ble det nødvendig å markere skillet med en vegg eller skranke.⁴⁰ Det har også vært antydning en estetisk begrunnelse for korskillet, ved at høyalteret ble fremhevet gjennom bruk av korsranke. I tillegg kan korskillet ha fungert som et visuelt og eventuelt et fysisk konkret vern for alteret som er en særlig hellig plass. Korskillet har tidvis dannet bakgrunn som oppstillingsplass for sidealtere, og har i denne sammenhengen hatt en praktisk funksjon.⁴¹

De nordiske korskillene man kjenner til har vært utformet i mur, jern, tre eller stein, og kan inndeles i tre hovedtyper; - murte korskiller, korgitter utført i smjern og horisontalt todelte skranke. Den siste typen var dannet av en høy vegg av mur, stein eller tre, og med en gjennombrutt øvre del, som ble utgjort av et gitter eller bestod av små søyler, gjerne utformet som balustre. I tillegg fantes en fjerde type korskiller, nemlig de som befant seg i stavkirkene og var laget av tre, som senere omtalt om korskillet i Eidfjord kirke.

Murte korskiller, eller materielle funn etter murte korsranke, utgjør den største gruppen av korskiller. De murte korsranke kunne være innebygd i kormuren, eventuelt kunne de være plassert vest for korbuemuren på tvers av skipet. En del av disse har vært

³⁹ Redegjørelsen for betydningen av begrepet korskille er i hovedsak basert på Monica Rydbeck "Korskrank", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 9, sp. 194-197, og Anne Marta Hoff, *Korskillet i Eidfjord*. Hovudfagsoppgåve i kunsthistorie, Institutt for kulturhistorie og kunsthistorie, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen 1991, s. 67.

⁴⁰ Hoff, 1991, s. 70.

⁴¹ Hoff, 1991, s. 68–70.

utformet som lektorier, et skriftlesningsgalleri som igjen utgjør en del av korskillet. Hovedsakelig kan sies at de ulike typene av korskiller i Europa utvikles fra en lavere type tidlig i middelalderen og etter hvert i senmiddelalderen utgjør hele, høye vegger med døråpninger.⁴²

I masteroppgaven er utvalget av kirker gjort ut fra tilgjengelig og aktuell litteratur, og undersøkelsen av korskiller og lektorier er ikke ment å være uttømmende.

4.2. Korskiller i Norge

Eidfjord kirke i Hordaland tilhørte Stavanger bispedømme i middelalderen, og kirken stod ferdig bygget omkring år 1300. Denne kirken er en langkirke, slik at koret ikke utgjør en egen bygningsdel. Kirken har bevart mesteparten av en korskranke i tre, og dendrologiske undersøkelser av treverket viser at ulike deler av den kan dateres fra 1163 til 1255.⁴³

Korskillet er omtrent fire meter høyt og går tvers over skipet i dets fulle bredde. Korskranken består i dag av en lav brystning med en øvre gjennombrutt skjermvegg, som utgjøres av et spileverk på hver side av korbuen. I midten av korskranken finnes en trekløverformet korbue som leder inn til koret. På hver side av korbuen har korskranken hatt en alterbaldakin, ciborium, med saltak, og i korbuen har det vært en dør inn til koret. Imidlertid har korskranken blitt ombygget flere ganger, og her vises til kunsthistoriker Anne Marta Hoff's utredning angående rekonstruksjon av den opprinnelige utformingen som korskranken hadde i middelalderen.⁴⁴ Her skal kort nevnes at korskilleveggen på den tiden var en stavbygd vegg med syllstokk og stavlæggje. Hoff's hypotese er at korskillet i Eidfjord kirke opprinnelig har stått i en tidligere stavkirke i Eidfjord, og så har man benyttet denne skilleveggen i den nye steinkirken.⁴⁵ Hun mener at korskillet i Eidfjord opprinnelig lignet mer på en fjerde type av korskiller, som fantes i en gruppe av stavkirkene, eksempelvis nevnes Hopperstad stavkirke.⁴⁶ Denne stavkirken har en opprinnelig korskillevegg som er intakt. Korskillet har fremstått

⁴² Hoff, 1991, s. 73.

⁴³ Hoff, 1991, s. 105. Hoff fremsetter en mulig hypotese om at materialet i korskranken er gjenbruk fra korskranken til en tidligere stavkirke som lå på samme sted som den senere oppførte Eidfjord kirke.

⁴⁴ Hoff, 1991.

⁴⁵ Hoff, 1991, s. 103.

⁴⁶ Hoff, 1991, s. 80.

lukket fra begynnelsen, og det ble endret på 1200-tallet slik at det øvre partiet ble gjennombrutt.⁴⁷

Mariakirken i Bergen ble bygget i første halvdel av 1100-tallet. Den var en middelaldersk bykirke, og den tilhørte den tyske menigheten i Bergen by i 450 år. Kirken var utsatt for to branner i middelalderen, først i 1198 og deretter i 1248, og kirken ble etter begge brannene utvidet. Eksempelvis ble koret forlenget etter brannen i 1248. Mariakirken har ikke vært utsatt for brann etter middelalderen. I årene 1863-76 ble kirken modernisert. Det finnes spor i murverket i hjørnet nord for korbuen som kan tyde på at det har stått et korskille foran korbuen. Dette dateres til etter korutvidelsen som ble foretatt i etterkant av brannen i 1248. Eventuelt kan det ha vært plassert et lektorium foran korbuen. Funnene synes usikre, men sporene i murverket tyder på at det har forekommet en eller annen form for oppbygning foran korbuen.⁴⁸

Nidaros domkirke i Trondheim ble bygget i perioden 1150 – 1300. Den har vært utsatt for flere store branner og stadige ombygninger, og kirken inneholder derfor bygningselementer fra ulike perioder. Nidaros domkirke var senest under restaurering i perioden fra 1869 og frem til 1983. Det er bevart et korskille eller korbuevegg som danner skillet mellom langkoret og oktogonen. Korskillet utforming er i hovedsak det opprinnelige og er sannsynligvis bygget etter en brann i 1328.⁴⁹ Korskillet består av gjennombrutte spissbuer og er bygget i tre nivåer. Nederste rekke består av tre spissbuer som utgjør et triumfbuemotiv, hvor den midterste buen er høyere enn buene på hver side. Over den sentrale spissbuen står en mindre bue. De to sentrale buene flankeres av spissbuer i tre nivåer, hvor det første nivået utgjøres av en spissbue på hver side. Annet nivå består av tre mindre spissbuer på hver side, og det øverste nivået utgjøres av to spissbuer, der den totale bredden tilsvarer den samlede bredden på buen(e) under. Senere på 1300-tallet og frem til begynnelsen av 1500-tallet ble korsranken tilføyd detaljer, som mellomstøyer og fyllverk mellom bueåpningene.

⁴⁷ Leif Anker, Jiri Havran, *De norske stavkirkene*, Arfo, Oslo 2005, s. 130.

⁴⁸ Lidén, Hans-Emil, *Mariakirken i Bergen*, Mangsschou, Bergen 2000, s. 21.

⁴⁹ Ifølge e-post datert 10.09.2009 fra Øystein Ekroll, doktorand ved NTNU, er korbueveggen i all hovedsak original. Han daterer korbueveggen til etter brannen i 1328. Gunnar Danbolt daterer korbueveggen til etter brannen i 1318, og sier at korskillet i hovedtrekk går tilbake til den opprinnelige korbuen fra begynnelsen av 1200-tallet, se Gunnar Danbolt, *Nidarosdomen fra Kristkirke til nasjonalmonument*, Andresen & Butenschøn, Oslo 1997, s. 117.

Austrått kapell i Trøndelag, som var en privat kirke eller høgendeskirke, kan ha hatt et korskille i middelalderen.⁵⁰ Kapellet ble oppført i annen halvdel av 1100-tallet. I denne kirken hadde skip og kor samme bredde, og koret utgjorde en tredjedel av kirkens totale lengde.

I Gudbrandsdalen ligger Follebu kirke, som kan dateres til slutten av 1200-tallet eller begynnelsen av 1300-tallet. I denne kirken har det trolig vært et korskille av tre.⁵¹

4.3. Korskiller i Sverige

Strängnäs domkirke ble oppført i første halvdel av 1300-tallet. Et middelaldersk, høygotisk jerngitter, trolig fra 1380-tallet, er plassert i kirkens nordre sideskip i dets østlige travé. Den utgjør en slags balustrade i en gang som befinner seg halvveis på teglsteinsmuren som sees gjennom jerngitteret. Kirken hadde i middelalderen og frem til 1300-tallet ganger eller passasjer plassert halvveis oppe på langhusets murer med passasje i sideskipene, men kun rester av denne muren er bevart. I forbindelse med restaureringen av kirken i 1907-1910 ble en passasje mellom murene i kirkens sideskip rekonstruert, og da anbrakte man det middelalderske jerngitteret på dets nåværende plassering. Selve gitteret er sammensatt av et rutenett bestående av tre horisontale rader med til sammen 36 ruter. Gitterets utforming utgjøres av innrammede medaljonger. De består av ulike motiv av dekorative fremstillinger av vekster og dyr med religiøs symbolikk samt heraldiske fremstillinger. Kunsthistoriker Aron Andersson har undersøkt dette smijernsgitteret i sin bok *Strängnäs domkyrkas medeltida korskrank*.⁵² Han mener gitteret opprinnelig er ment å sees godt opplyst, med motlys som bryter gjennom gitteret og får frem en silhuettvirkning, noe som ikke fremkommer der det nå står plassert. Jerngitteret har trolig vært mer omfattende enn det er i sin nåværende utforming. Andersson mener jerngitteret opprinnelig kan ha vært plassert i korgrensen, og at jerngitteret har utgjort øvre del av en korsranke som har vært plassert her. Denne plasseringen understøttes av skriftlige bevarte kilder, en avskrift av en beskrivelse av domkirken, fra omkring 1700.

⁵⁰ Danbolt, Gunnar, *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. Det Norske Samlaget, Oslo 2001, s. 50.

⁵¹ Ekroll, 1997, s. 190.

⁵² Andersson, Aron, *Strängnäs domkyrkas medeltida korskrank*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvarisk arkiv 63, Almquist & Wiksell International, Stockholm 1976.

Åbo domkirke ble oppført på slutten av 1200-tallet. Kirken har bevart et mulig korskille som er utformet som et korgitter i smijern, det var plassert foran korets to arkadeåpninger og dateres til 1425.⁵³ Korgitteret var inndelt i et rutenett bestående av felt på omkring en meter, som inneholdt ulike komposisjoner som var diagonalt plassert.⁵⁴

4.4. Korskiller i Danmark

Maglarp kirke i Skåne er en romansk teglsteinskirke som dateres til omkring 1200 eller begynnelsen av 1200-tallet.⁵⁵ I forbindelse med bygningsarkeologiske undersøkelser er det funnet rester etter en mulig korsranke. Barbro Sundnér, filosofie doktor i arkeologi, har ved undersøkelse av kirkens store triumfbue gjort funn som blir tolket som rester etter en korsranke. Korsranken har hatt doble buer som har vært forbundet med en murstøtte, en midtpillar. Nederst har buene vært lukket av en lav mur. Buene har opprinnelig vært åpne, og korsranken anses som innsatt sekundært på begynnelsen av 1200-tallet. Det synes usikkert når skranken ble revet, men trolig har den fremdeles eksistert på begynnelsen av 1400-tallet.⁵⁶ Den svenske kunsthistoriker Anna Nilsén mener derimot at korsranken ble revet i den senere halvdel av 1200-tallet.⁵⁷ Dette begrunner hun med de forandringer av kirkerommet som hun mener da fant sted; - som at koret ble revet eller utvidet i tråd med nye arkitektoniske idealer, og langhuskirken blir etter hvert den dominerende kirketypen.⁵⁸

I Køge kirke på Sjælland finnes en bevart horisontalt todelt korsranke i tre, som kan dateres til omkring 1520. Den nedre delen har en lukket karakter, og den består av fire paneler hvor hvert panel er inndelt i fire mindre rektangulære felt. De to midterste panelene har utskjæringer. Korsrankens øvre del er gjennombrutt og består av snodde søyler som i overkant er sammenholdt av runde buer.

Det finnes eksempler på andre danske kirker som har hatt korsranke utformet som flere meter høye murer i korbuen med smale kordører. Her kan nevnes de sjællandske kirkene

⁵³ Hoff, 1991, s. 79.

⁵⁴ Rydbeck, 1956-1978, bind 9, sp. 195.

⁵⁵ Sundnér, Barbro, *Maglarp. En tegelkyrka som historisk källmaterial*. Akademisk avhandling som för avläggande av filosofie doktorexamen vid Humanistiska fakulteten vid Lunds universitet, Acta Archaeologica Lundensia, serie nr 15, Lund 1982.

⁵⁶ Sundnér, 1982, s. 97.

⁵⁷ Nilsén, Anna, *Kyrkorumets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan: från romanik till nygotik*. Kungl. Vitterhets Historie og Antikvitets Akademien, Stockholm 1991, s. 43.

⁵⁸ Nilsén, 1991, s. 74.

Tikøb, Uggeløse, Ørslev og den fynske kirken Bøstrup. På Bornholm, i de romanske landkirkene St. Peder, Østermarie og Rø, finnes materielle rester etter 2,5-3 meter høye murer med to smale rundbuede dører som har flankert en midtpilar. I Skåne ble det på 1800-tallet gjort funn etter murte korsranker i kirkene Ø. Herrestad, Ingelstorp og Lackalänga; av beskrivningene av funnene fremgår dog ikke deres datering.⁵⁹

4. 5. Lektorium – en definisjon

Lektorium (av lat. *legere* – ”lese”) var opprinnelig en betegnelse for en opphøyd, oppbygget plattform plassert i korgrensen i en kirke, og denne oppbygningen fungerte som en arkitektonisk romdeler ved at den skilte langhus og kor.⁶⁰ I sin opprinnelige form bestod et lektorium av en muret bakvegg og hadde flere dører inn til koret samt en plattform hevet over kor og skip med forbindelse mellom dem. De lektorier som har blitt påvist i nordiske middelalderkirker har vært av huggen stein, tegl eller tre.

Et lektorium kunne bli bygget i sammenheng med, og inngå som del av en kirkes korsranke, skilleveggen mellom kor og skip. I middelalderen ble lektorium betegnet med forskjellige latinske betegnelser som *ambon* og *pulpitum*. I tillegg er ordet lesepult benyttet som benevnelse for et lektorium. Dette kan relateres til den lesepult som gjerne stod plassert på lektoriet. Fra lektoriet foregikk liturgiske handlinger som messens tekstlesninger, og lektoriet omtales også som skriftlesningsgalleri. I middelalderen i Norge har blant annet gammelnorske ord som *lektari*, *lestrakórr* blitt brukt om lesepult, og begrepet *kórr* har blitt benyttet som betegnelse på lektorium, i tillegg til at *kórr* har betegnet kordelen i kirkerommet.

Forekomsten av middelalderske lektorier har blitt begrunnet med samtidens behov for en mer fullstendig atskillelse mellom presteskapets og lekfolkets del av kirken, i tillegg til et behov for en tribune eller galleri hvor liturgiske handlinger, som messens tekstlesninger, kunne finne sted. Lektoriet har også tjent som plass for kirkens orgel eller sangkor. Lektoriet har også tidvis utgjort et ciborium, en baldakin, for altere som stod plassert under det. I tillegg finnes også eksempler på at det har vært plassert altere oppe på lektoriet.

⁵⁹ Rydbeck, Monica, 1956-1978, bind 9, sp. 195.

⁶⁰ Redegjørelsen for betydningen av lektorium er i hovedsak basert på Astrid Schjetlein Johannessen, Elna Møller, Erik Cinthio, ”Lectorium”, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956-1978, bind 10, sp. 392–398 samt Astrid Schjetlein Johannessen *Kinn kirkes lektorium og dets plass blant norske middelalderlektorier*, Årbok for Universitetet i Bergen, humanistisk serie 1961, no. 6, Bergen, Oslo 1962.

4.6. Lektorier i Norge

Forgjengeren til Nidaros domkirke, Olav Kyrres Kristkirke i Trondheim, ble oppført i siste halvdel av 1000-tallet og gradvis ombygget og erstattet av nye bygningsdeler på 1100- og 1200-tallet. Kirken har muligens hatt et lektorium.⁶¹ Ved utgravninger på 1860- og 1880-tallet ble det funnet grunnmurrester under det nåværende koret som antas å ha tilhørt Olav Kyrres Kristkirke.⁶² De gjenværende murestene ligger imidlertid plassert under, og danner delvis fundamentet for, deler av den nåværende kirke på en slik måte at det vanskeliggjør arkeologiske undersøkelser.⁶³ Under restaureringen av Nidaros domkirke i siste halvdel av 1800-tallet ble det funnet gjenmurte ganger inne i tårnpillarene. Gangene har ført fra triforiet i tverrskipet, som ble påbegynt på 1150-tallet, til ganger i øverste del av veggen i Olav Kyrres Kristkirke. Ekroll antar at arrangementet med ganger kan ha dannet forbilde for og vært konstruert på samme måte som gangsystemet i Tingvoll kirke, der et lektorium inngikk i dette arrangementet.⁶⁴ Hjørnepillarene som bar tårnet i Nidaros har hatt en høyde på cirka 10 meter og indikerer en stor åpning mellom kor og langhus. Siden det ikke var vanlig å ha en slik stor korbueåpning mellom kor og langhus stående uten et korskille i middelalderen, tas dette også til inntekt for forekomsten av et mulig lektorium i denne kirken.⁶⁵

Senere ble det bygget et lektorium i Nidaros domkirke. Det stod trolig plassert under den østre tårnbuen til hovedtårnet, men det er også mulig at det var plassert under den vestre tårnbuen.⁶⁶ Dateringen av et eventuelt lektorium i Nidaros domkirke synes noe usikker, men det er hevdet, ut fra murfragmenter og bygningsdeler, at det kan dreie seg om et gotisk lektorium fra 1270.⁶⁷ Det finnes en rekonstruert grindverksåpning som trolig stammer fra dette lektoriet, i dag plassert i Museet Erkebispegården.⁶⁸

Olavskirken i Trondheim ble muligens bygget på 1100-tallet, men dateringen er noe usikker, og koret er eldre enn skipet. Kirken ligger i dag i ruiner og befinner seg under Folkebiblioteket i Trondheim. Opprinnelig fantes det en smal korbue i overgangen mellom

⁶¹ Øystein Ekroll skriver i e-post datert 10.09.2009 at det trolig har eksistert ganger inne i langveggene i Olav Kyrres Kristkirke (rester er funnet i hovedtårnpillarene), og at det er sannsynlig at det var en passasje eller galleri i sammenheng med korbueveggen i Kristkirken. Samtidig er det ikke bevart sikre bevis.

⁶² Lidén, 1981, s. 13.

⁶³ Danbolt, 1997, s. 28.

⁶⁴ Ekroll, 1997, s. 150.

⁶⁵ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 31.

⁶⁶ Øystein Ekroll bekrefter i e-post datert 10.09.2009 at det har vært lektorium i Nidaros domkirke.

⁶⁷ Schjetlein Johannessen, Oslo 1962, s. 30-32.

⁶⁸ Larsen, B. Irgens, *Gerhard Fischer: Domkirken i Trondheim, Kirkebygget i middelalderen*, bind 1, Oslo 1965, s. 341 og 343.

kor og langhus. Mot slutten av 1100-tallet ble triumfbueveggen tatt ned. Deretter ble det i korgrensens fulle bredde bygget et trappeanlegg bestående av seks søyler. På trappen opp til koret finnes spor av plinter og baser som har tilhørt denne søylerekken.⁶⁹ Dette funnet relaterer Ekroll til at det kan ha eksistert et lektorium i denne kirken.⁷⁰ Galleriet, utført i stein, har vært plassert foran korbuen og skipets østvegg. Trappen kan trolig dateres til slutten av 1100-tallet, og lektoriet antas også anlagt etter kirkens oppføring.⁷¹

Tingvoll kirke på Nordmøre dateres til siste halvdel av 1100-tallet. Ut fra naturvitenskapelige undersøkelser sluttet at kirken trolig har blitt påbegynt noe etter 1170.⁷² I korets østvegg, over altertavlen, finnes det en innmurt runeinnskrift på norrønt fra han som bygde kirken, Gunnar, og denne innskriften dateres språklig til slutten av 1100-tallet eller begynnelsen på 1200-tallet.⁷³ Kirken var fylkeskirke for Nordmøre i middelalderen, og den hadde da status som hovedkirke.⁷⁴ Frem til modernisering av kirken i 1878, var korbuen, 11 meter høy og spissbuet, lukket med en 5,5 meter høy mur med en smal åpning.⁷⁵ Denne muren dannet bakveggen og fundamentet for lektoriemuren. Det daværende lektoriet, plassert over korbuen, kunne man få adkomst til via en trappeoppgang i korskilleveggen, eventuelt via en oppgang vest i skipet. I Tingvoll kirke finnes det et system av ganger inne i veggene som var plassert i samme høyde som vinduene. Dette systemet, som lektoriemuren var en del av, gjorde det mulig å bevege seg rundt i kirkerommet ved kun å benytte gangsystemet. Gangsystemet i Tingvoll kirke kan ha hatt sitt forbilde i tverrskipet i Nidarosdomen, som var under bygging i 1170-årene og hadde liknende passasjer i muren. Selve lektoriemuren og lektorieveggen i Tingvoll kirke eksisterer ikke lenger, - den ble revet i forbindelse med moderniseringen i 1878. Døråpningen i lektorieveggen er bevart og benyttes i dag som kirkegårdsport.⁷⁶

Kinn kirke i Florø kommune i Sogn og Fjordane ble bygget i flere omganger i perioden 1150-1200. Kirken fungerte som hovedkirke frem til 1880, da kirken fikk status som

⁶⁹ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 32-33.

⁷⁰ Ekroll, 1997, s. 159.

⁷¹ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 32.

⁷² Stige, Morten og Terje Spurkland, "Hva vet vi nå", Morten Stige og (red.) Terje Spurkland, *Tingvoll kyrkje. Gåta Gunnar gjorde*, Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2006, s. 13.

⁷³ Spurkland, Terje "Litterære spor etter Gunnar som gjorde dette hus", Stige og Spurkland, 2006, s. 97.

⁷⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 196.

⁷⁵ Hoff, Anne Marte, "Korskiljeveggen i Tingvoll kyrkje", Stige og Spurkland, 2006, s. 207. Hun mener at korbuen og veggen er opprinnelig.

⁷⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 200.

kapell.⁷⁷ Som byggemateriale er det benyttet store tilhugde steiner i skipet, med en god del kleberkvader, og murverket er av høy kvalitet. Koret ble oppført først, og dette er utført i muret bruddstein med kleberkvader på hjørnene og i muråpningene. Omkring 1250-55 ble det oppført et lektorium av tre, et stolpebåret galleri, foran korbuen i hele kirkens bredde, og det skjuler delvis den murte korbueveggen. Dateringen av lektoriet baseres på grunnlag av figurutsmykningen på dets fremside, med fremstillinger av Kristus, apostler og engler.⁷⁸ På begge sider av korbuen, som er den opprinnelige, er det sidealternisjer i muren, og lektoriet danner ciborier for disse altrene. Lektoriet i Kinn kirke er det eneste fullstendig bevarte lektoriet fra middelalderen i Norge. Lektoriet var demontert i flere hundre år, og det ble rekonstruert i 1911-1912. Da ble lektoriet til dels tilført nye stykker da flere opprinnelige deler var forsvunnet. Det antas at det muligens har vært en oppgang i form av en trapp eller stige under galleriet som har vært plassert syd eller nord for korbuen. Tilkomsten til lektoriet synes noe usikker.⁷⁹

Voss kirke i Hordaland ble oppført i annen halvdel av 1200-tallet. Det finnes skriftlig dokumentasjon, et bevart brev fra Magnus Lagabøter, på at kirken var under bygging i 1271.⁸⁰ Voss kirke har fungert som sognekirke for et stort område. Den har fungert som en hovedkirke i middelalderen og har hatt en sentral funksjon. I kirkens bevarte korbue og korvegg finnes rester etter et lektorium, som trolig har hatt form av et stolpebåret galleri utført i tre, med trappeoppgang på nordre side i korbuen. Lektoriet dateres samtidig med oppføringen av kirkebygningen, og dateringen sluttet blant annet ut fra et bevart repositorium, en murt alternisje. Repositoriets plassering tyder på at det har stått et alter på det stedet der lektoriet har befunnet seg. Trappen opp til lektoriet er bevart, mens den opprinnelige åpningen fra trappen og ut til muren i dag er gjennmurt. Trappeoppgangen har ført opp til to ulike høyder. Dette funnet, samt funn etter bjelkehull i østveggen, kan tyde på at det har vært bygget gallerier over hverandre, slik at lektoriet kan ha hatt to etasjer: - det ene i fire meters høyde og det andre i ni meters høyde.⁸¹ Samtidig er forekomsten av lektorier med en slik utforming ikke vanlig.⁸²

Stavanger domkirkes romanske skip ble bygget i første del av 1100-tallet, mens kirkens gotiske kor, vestparti og bispekapell stod ferdig oppført på slutten av 1200-tallet,

⁷⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 186.

⁷⁸ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 29.

⁷⁹ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 50 og Ekroll og Stige, 2000, s. 188.

⁸⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 150.

⁸¹ Ekroll, 1997, s. 260.

⁸² Ekroll og Stige, 2000, s. 153.

grunnet brann i 1272. Av den romanske katedralen er det kun langhuset med basilikaform som er bevart. I likhet med Tingvoll kirke ble Stavanger domkirke modernisert i siste halvdel av 1800-tallet. Kirken hadde frem til dette tidspunktet bevart deler av det opprinnelige lektoriet, et stolpebåret galleri av tre, som har stått foran korbuen.⁸³ Det finnes fremdeles bevart en trapp som har ledet opp til lektoriet via en dør på nordsiden av korbuen. Det befant seg også en dør på sørsiden av korbuen. Når det gjelder dateringen og utformingen av lektoriet i Stavanger domkirke, viser ulike undersøkelser at det i etterreformatorisk tid fantes to rundbuede åpninger, en på hver side av korbuen, som man antar har ledet opp til lektoriet i form av et stolpebåret galleri. Den opprinnelige korbuen er bevart. Ut fra skriftlige kilder, et testament datert 1478, underbygges antagelsen om at lektoriet har båret et korsalter.⁸⁴ Det er også omtalt altere som stod plassert under lektoriet.⁸⁵ Lektoriet antas datert samtidig med ombyggingen av daværende St. Svithunkirken i 1272.⁸⁶

Det finnes en rekke andre eksempler på kirker som man antar har hatt lektorium. Dette gjelder Rygge kirke som ble bygget etappevis i annen halvdel av 1100-tallet. Korbuen har bevart sin opprinnelige middelalderske form, og over denne står en mindre bue som er 1,8 meter høy. En trapp fører fra koret og opp til den øverste buen, og dette funnet relateres til at et lektorium har befunnet seg der i middelalderen.⁸⁷ I Ås kirke, oppført i romansk tid og revet i 1866, fantes spor i murene etter et lektorium. Det var nisjer på hver side av korbuen og fra den nordre førte en trapp opp til lektoriet. Kirken hadde en viktig funksjon som hovedkirke i Follo.⁸⁸ Funn etter rester som man antar har tilhørt et lektorium er funnet i Vike kirke, Modum i Buskerud.⁸⁹ Kirken ligger i dag i ruiner. Bamble kirke i Telemark, oppført 1150-1250, ruin fra 1845, antas ut fra murrester å ha hatt et lektorium. Det finnes rester etter en trapp som har gått fra den søndre siden av korbuen opp til et lektorium som har stått i 2 meters høyde over gulvet. Bamble kirke har muligens vært fylkeskirke for Grenland.⁹⁰

Aurland/Aurlandsvngen kirke, som stod ferdig i annen halvdel av 1200-tallet, var opprinnelig i privat eie men fikk funksjon av sognekirke etter reformasjonen.⁹¹ Undersøkelser av rester av takverket bidrar til dateringen av koret til 1175-1270. Skriftlige kilder, et

⁸³ Ekroll, 1997, s. 175.

⁸⁴ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 28.

⁸⁵ Ekroll, 1997, s. 176.

⁸⁶ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 28.

⁸⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 78.

⁸⁸ Ekroll, 1997, s. 194, 196.

⁸⁹ Ekroll, 1997, s. 206.

⁹⁰ Ekroll, 1997, s. 232, 275.

⁹¹ Ekroll, 1997, s. 262.

skinnbrev som ble funnet i alteret i forbindelse med restaurering av kirken i 1860-61, anslår nedleggingen av kirkebygningens grunnstein til 2. mai 1202.⁹² Undersøkelser viser at skipets tak trolig er fra 1290 – 1305, slik at kirken har vært under bygging i omtrent 100 år. I korbuen er det gjort funn av innmurte bærebjelker i vangene. Dette funnet, samt kirkens 10 meter høye korbue, er tatt til inntekt for at et lektorium, med oppgang i muren, har stått her.⁹³

Man antar at Veøy kirke i Romsdal, bygget på 1100-tallet og fylkeskirke for Romsdal i middelalderen, har hatt et lektorium. Denne antagelsen bygger på et funn gjort i forbindelse med restaurering, hvor man fant en gang nord for korbuen i 4 meters høyde over middelaldergulvet. Ekroll mener denne gangen kan ha utgjort passasjen til et lektorium som har stått foran korbuen frem til modernisering av kirken på midten av 1600-tallet.⁹⁴

4.7. Lektorier i Sverige

Vreta klosterkirke i Östergötland kan dateres til 1100-tallet. Her har man funnet en oppgang i triumfbuemuren, og denne oppgangen knyttes til forekomsten av et lektorium som dateres til slutten av 1100-tallet. Kirken ble klosterkirke fra 1162, og i den forbindelse ble koret ombygd. Samtidig med ombygningen av koret ble muren på begge sider av korbuen bygd med overhvelvete ganger i to etasjer. I selve korbuen stod det plassert en skranke med et loft over. Gangene i muren er tolket som indikasjon på at det også har vært et middelaldersk lektorium.⁹⁵ Etter endringer foretatt på begynnelsen av 1600-tallet tjente nevnte innredning som orgelgalleri.

Strängnäs domkirke i Södermandland ble påbegynt omkring 1250, og ett parti av kirken ble innviet i 1291. I kirken finnes det materielle spor etter en døråpning i den søndre delen av korbuemuren, og dette funnet relateres til eksistensen av et middelaldersk lektorium. I tillegg finnes en litterær kilde fra 1474 som omtaler et lektorium i denne kirken.⁹⁶ Strängnäs domkirke antas å ha fått sitt lektorium i forbindelse med ombygninger på 1200-tallet.

⁹² Ekroll og Stige, 2000, s. 176.

⁹³ Ekroll, 1997, s. 262.

⁹⁴ Ekroll, 1997, s. 182.

⁹⁵ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 25.

⁹⁶ Cinthio, Erik, "Lektorium", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 10, sp. 398.

I Kungs-Husby kirke i Uppland ble det gjort bygningsarkeologiske undersøkelser i 1958. Det ble da blant annet funnet en bjelke i korgulvet som kan ha dannet et konstruksjonsmessig underlag for et lektorium.⁹⁷ Tolkningen av dette funnet i relasjon til et lektorium understøttes også av Nilsén.⁹⁸

I tillegg til domkirken i Strängnäs er det nevnt muligheter for at domkirkene i Linköping, Skara og Västerås har hatt lektorium etter ombygninger på 1200-tallet.⁹⁹

4.8. Lektorier i Danmark

Domkirken i Lund i Skåne ble påbegynt bygget omkring da erkebispetet i Norden ble lagt hit i 1104, og kirken ble innviet i 1145. Lund domkirke brant i 1234, og erkebiskop Jacob Erlandsen foretok en restaurering av kirken i 1250-årene. Fra denne tid finnes det rester av en portal som tilhørte en lektoriemur. Det eksisterte i tillegg en lektoriemur i domkirken i Lund allerede på 1100-tallet, muligens allerede fra kirkens innvielse i 1145. I forbindelse med forandringene av kirkerommet på 1250-tallet, da det ble foretatt en indre ekspansjon av korets andel av kirkerommet, ble lektoriemuren flyttet lenger mot vest og den øvre delen av den opprinnelige lektoriemuren ble revet ned.¹⁰⁰ Adkomsten til lektoriet var via en trappeoppgang i muren. Lektoriemuren ble revet i 1830-årene. Schjetlein Johannessen omtaler den tidligste lektoriemuren i Lund domkirke. Hun tviler på at det her dreier seg om et lektorium i egentlig forstand, da hun mener denne lektoriemuren har utgjort kryptens vestvegg.¹⁰¹ Det yngste lektoriet i Lund domkirke mener hun har vært et fullt utviklet kryptektorium, der lektoriet bakvegg har dannet nedre del av kryptens og korets avslutning mot vest. Det antas at lektoriet fra 1250-tallet er utformet etter forbilde av tyske kryptektorier, der denne typen lektorier er antatt å ha oppstått.¹⁰²

I Roskilde domkirke på Sjælland finnes rester etter en murt korsranke av tegl, som muligens har tilhørt et lektorium.¹⁰³ Arkitekturhistoriker Elna Møller har foretatt en

⁹⁷ Cinthio, 1956-1978, bind 10, sp. 398.

⁹⁸ Nilsén, 1991, s. 213.

⁹⁹ Schjetlein Johansen, 1962, s. 25. Forfatteren viser der til Gerda Boethius som trekker denne slutningen ut fra engelske paralleller.

¹⁰⁰ Rydén, Thomas, *Domkyrkan i Lund*, Corona, Malmø 1995, s. 66-67.

¹⁰¹ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 22.

¹⁰² Schjetlein Johannessen, 1962, s. 8.

¹⁰³ Møller, Elna, "Lektorium", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956-1978, bind 10, sp.396.

oversiktsundersøkelse av danske lektorier i middelalderen i artikkelen ”Om danske lektorier.”¹⁰⁴ Forfatteren mener at det har forekommet to etterfølgende lektorier i Roskilde domkirke, det siste dateres til omkring 1420 og ble revet i 1692.¹⁰⁵ Lektoriet omtales i skriftlige kilder, og materielle spor etter dette finnes på innsiden av kannikkorets høye skrankemurer.¹⁰⁶ Det tidligste lektorium, som har ligget noe mer mot øst i kirken, kan trolig dateres til siste del av 1200-tallet. Møller gjør grundig rede for de funn i kirken som relateres til dette lektoriet, herunder funn som ble gjort ved en utgravning i 1949. Det vises derfor til hennes redegjørelse hva gjelder enkeltheter knyttet til understøttelse av eksistensen og dateringen av dette lektoriet. Hun omtaler også muligheten for at Frådstenskatedralen i Roskilde har hatt et lektorium. Denne kirken, forgjengeren til Roskilde domkirke, dateres til siste halvdel av 1000-tallet, og forfatteren tar skriftlige kilder, Saksnes danesaga, til inntekt for eksistensen av et mulig lektorium allerede ved kirkens fullendelse i 1088.¹⁰⁷

I Dalby klosterkirke i Skåne finnes det rester etter en lektoriemur med en alternisje, og lektoriemuren stod plassert en halv meter vest for korbuen. Denne muren har vært sekundært innsatt og kan dateres til 1100-tallet. Det er usikkert hvorvidt dette er en egentlig lektoriemur, eller mer danner et skille mellom kor og langhus beslektet med funnet i Lund domkirke. Samtidig har Dalby kirke ikke krypt og muren er i underkant av en meter i bredde. Det finnes trappetrinn på siden av muren, men det synes noe usikkert hvorvidt forbindelsen opprinnelig kun har ledet frem til selve alternisjen.¹⁰⁸ Møller mener trappen har ført opp til lektoriet.¹⁰⁹ Lektoriemuren kan ha blitt oppført i forbindelse med en korutvidelse på 1200-tallet, eventuelt kan den ha blitt oppført før korutvidelsen. Det er antatt at murens funksjon har vært å skille klosterkirken og menighetskirken.¹¹⁰

Det er også bevart rester av en lektoriemur i klosterkirken i Øm på Jylland. Kirken og lektoriemuren dateres til 1257, da kirkens østparti ble innviet. Lektoriet var plassert mellom kor og korsmidten, en plasseringen som kan forklares med kirkens bygningshistorie. Her er det gjort funn av fragmenter tilhørende østmuren samt funn av fire pillefundamenter mot vest. Lektoriemuren i Øm dateres samtidig med lektoriet i Lund. Rester etter funn av lektoriet i Øm

¹⁰⁴ Møller, Elna, ”Om danske lektorier”, *Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1949*, Gyldendalske Boghandel, København 1950.

¹⁰⁵ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 23.

¹⁰⁶ Møller, 1950, s. 134.

¹⁰⁷ Møller, 1950, s. 132, 135.

¹⁰⁸ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 23.

¹⁰⁹ Møller, 1950, s. 133.

¹¹⁰ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 23.

tyder på at det trolig var overhvelvet.¹¹¹ Både i Herlufsholm kirke på Sjælland og St. Knuds kirke i Odense på Fyn, finnes spor etter et sengotisk lektorium. Fra landsbykirken Balkåkra i Skåne, finnes rester etter noe som har blitt tolket som et stolpebåret lektorium. Muligens har også Hurup kirke i Slesvig og Nørre Haksted i kirke i Slesvig hatt lektorium.

Barbro Sundnér nevner at det har vært forekomst av lektorier i to danske sognekirker, nemlig Uggeløse kirke på Sjælland, og Gisløv kirke i Skåne.¹¹² Begge har blitt datert til begynnelsen av 1200-tallet.

4.9. Altere i korgrensen

Som det fremgår av de ovennevnte beskrivelsene finnes det i flere tilfeller spor etter altere i tilknytning til korskiller og lektorier, eksempelvis kan nevnes at kirkene Eidfjord, Kinn, Voss, Stavanger og Dalby har hatt sidealtere eller korsalter, og Tingvoll kirke har hatt tre altere på lektoriet.¹¹³ Såkalte korsaltere eller lekmannsaltere (sistnevnte betegnelse refererer seg egentlig til altere i klosterkirker), innviet til det Hellige korset, og plassert i langhusets østre del midt foran koråpningen, anses å ha vært vanlige innslag i det senmiddelalderske kirkerommet.¹¹⁴ Dette gjelder både i større kirker og mindre landsbykirker, selv om Nilsén stiller spørsmål om deres forekomst.¹¹⁵ Opplysningene om korsaltere i Norge er imidlertid sparsomme, og det finnes ikke noen indikasjoner på et slikt alter i Gamle Aker kirke, - hvilket ikke uteslutter at det kan ha eksistert ett. Verken sidealtere eller eventuelle korsaltere har hatt noen formell funksjon i messeliturgien, derimot kan de ha fungert som fokus for den enkelte både i andakten og under deltagelsen i selve messen.

¹¹¹ Møller, 1950, s. 134.

¹¹² Sundnér, 1982, s. 97.

¹¹³ Hoff, 2006, s. 209.

¹¹⁴ Norberg, Rune, Erik Moltke, Bernt C. Lange, "Korsaltare", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956-1978, bind 9, sp. 192.

¹¹⁵ Nilsén, 1991, s. 95.

4.10. Drøftelse: korskranker og lektorier generelt versus Gamle Aker kirke

4.10.1. Korskiller og lektorier i Norge – tolkning i eksisterende forskning

Øystein Ekroll mener korskiller som det i Eidfjord kirke har eksistert i alle langhuskirker med kor og skip av samme bredde, mens Gunnar Danbolt, professor i europeisk kunsthistorie ved Universitetet i Bergen, antar at det har vært vanlig med et korskille i denne typen kirker; - dette for å vise hvor viktig koret var og slik markere overgangen ved å atskille det fra skipet i kirken.¹¹⁶ Koret har i disse tilfellene vanligvis utgjort en tredjedel av kirkerommets lengde. Det var vanlig at korskillet hadde en portalåpning i midten, slik at menigheten fikk innsyn i hva som foregikk ved høyalteret under messen.

Når det gjelder forekomsten av lektorier vektlegger forskerne forskjellige forhold ved kirkene, som deres størrelse, status og geografisk innflytelse fra andre kirker. Ekroll ser en sammenheng mellom en kirkes status og forekomsten av lektorier. Han mener at hovedkirker, eksempelvis fylkeskirker, der man hadde ressurser til å lønne flere geistlige, har hatt lektorier. Dette gjelder for kirker som Tingvoll, Veøy, Voss, Bamble og Rygge; - de har alle fungert som hovedkirker og har hatt lektorium. Danbolt mener at forekomsten av lektorier er relatert til større kirker, og han mener at forekomsten av lektorier var sjeldne i Norge.¹¹⁷ Kunsthistoriker Astrid Schjetlein Johannessens undersøkelse viser imidlertid at det har eksistert flere tidlige lektorieanlegg i menighetskirker i Norge fra siste halvdel av 1100-tallet. Samtidig hevder hun at lektorier ikke har vært alminnelig utbredt i Norge i denne perioden.¹¹⁸ Tingvoll dateres til slutten av 1100-tallet eventuelt begynnelsen av 1200-tallet, Kinn til 1250-55, Voss 1271, Rygge til omkring 1150 og Olavskirken i Trondheim til slutten av 1100-tallet. I tillegg mener hun at disse anleggene muligens har blitt bygget med utgangspunkt i lektorier i bispekirke i vedkommende landsdel.¹¹⁹ Lektoriene i Kinn og Voss er bygget etter forbilde fra Stavanger, og lektoriet i Tingvoll kirke er bygget etter påvirkning fra Trondheim. Trappen som førte opp til lektoriet eller inngangen til lektoriet kunne ligge i koret. Dette gjelder for kirkene i Stavanger, Rygge, Bamble og Tingvoll. Eventuelt kunne oppgangen til lektoriet være plassert i selve korbuen, som i Voss. Schjetlein Johannessen mener dette indikerer at lektoriene i menighetskirkene i hovedsak ble benyttet av geistlige, og slik har hatt tilsvarende funksjon som i de større kirkene. Dette til forskjell fra England, der lektoriene i

¹¹⁶ Ekroll, 1997, s. 258 og Danbolt, 2001, s. 50.

¹¹⁷ Danbolt, 2001.

¹¹⁸ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 39.

¹¹⁹ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 35.

menighetskirker, til forskjell fra bispekirker, ble benyttet som plass for orgelet og ble brukt som sangtribune.

I hvilken grad har så lektorier av ulike typer bidratt til den skillende og avskjermede funksjon mellom kirkens skip og kor? Det hevdes at den atskillende virkning har vært mest fremtredende i kirker som Bamble, Tingvoll og Voss. Dette begrunnes med at i disse kirkene er korbuen svært høy, og et lektorium har gjort åpningen mellom kor og skip mindre med det en mer lukket karakter. På denne måten har innsynet til koret med høyalteret vært begrenset.¹²⁰ Også i Kinn kirke og Rygge kirke har lektoriet bidratt til at overgangen mellom kor og langhus har fått en mer lukket karakter. Tilsvarende gjelder for lektoriene i Stavanger og Nidaros.

4.10.2. Korskiller og lektorier i Sverige – tolkning i eksisterende forskning

Anna Nilsén har i sin bok *Kyrkorummets brännpunkt* undersøkt ulike interiørmessige innredninger og kommunikasjonsmessige arrangement relatert til korgrensen fra 1100-tallet og frem til slutten av attenhundretallet. Det hun skriver relatert til middelalderens kirkearkitektur i svenske sognekirker er aktuelt for denne masteroppgaven.¹²¹ Nilsén fremholder, i likhet med tidligere forskning, at grensen mellom kor og langhus har vært tydelig markert under romansk tid. Hun skisserer ulike måter denne grensen kan ha fremkommet på, eksempelvis gjennom en murt vegg i triumfbueveggen hvor presten har holdt prekenen fra en taleåpning i muren. Eventuelt kan grensen ha blitt markert ved en korskille i tre eller lektorium.

Nilsén mener imidlertid at mange av korskillene først tilkom etter reformasjonen, da de ble vanlige i sognekirkene. Hun nevner også eksempler på lavt murte korskiller som har tilkommet sekundært på slutten av 1100-tallet, for deretter å ha blitt revet på 1200-tallet i forbindelse med den forandring av kirkerom og liturgi som da fant sted. Da ble koråpningen utvidet ved at eventuelle grensemarkeringer ble revet. Nye arkitektoniske idealer blant annet fra tiggermunkene bidro til at man ikke lenger ønsket den samme atskillelsen av kor og skip som tidligere var utbredt, og etter hvert dannet langhuskirkene det nye arkitektoniske ideal. Sangpartiene i messen ble overført fra menighet til kor, hvilket innebar et behov for større

¹²⁰ Schjetlein Johannessen, 1962, s. 35.

¹²¹ Nilsén, 1991.

kordel i kirkerommet. Samtidig økte også antall prosesjoner, noe som også innebar et sterkere behov for større sanctuarium. Nilsén mener korskranker har forekommet i romansk tid, men sier det ikke finnes noen bevarte romanske korskiller annet enn der triumfbuen har beholdt sin opprinnelige form, og rester etter eventuelle korskiller ligger da trolig dekket av puss. Det finnes heller ingen rester etter senmiddelalderske korskiller i svenske sognekirker, noe som kan indikere at de materialmessig har gått tapt, eksempelvis hvis de har vært utført i tre. Det finnes imidlertid eksempler på samtidige bevarte alterskap og lignende som er laget av tre. Dette taler for at dersom middelalderske korskranker hadde eksistert, så burde det finnes eksempler på bevarte skiller. Forskeren har også sett på kirker der innsiden av triumfbuen inneholder malte bilder, som tidvis har inngått i et større billedprogram i kirkerommet. Innsiden av triumfbuen kunne også inneholde innskrifter, eksempelvis med beskjed om ikke å gå inn i koret. Det ovennevnte er momenter, både ikonografiske og estetiske, som taler mot et eventuelt korskille. Da ville sentrale deler av billedprogrammet, som eksempelvis en pasjonsscene, bli ødelagt av et sekundært innsatt korskille. Det samme kan gjøres gjeldende der det finnes innskrifter på triumfbuens innside, - teksten synes umotivert hvis den skulle skjules av en skranke, da hadde man ikke trengt teksten på triumfbuens innside. Hadde skillet eksistert, ville det vært overflødig med den malte innskriften.

Mereth Lindgren, dosent i kunstvitenskap, hevder at fantes et korskille i triumfbuen i både romansk og gotisk tid, og at denne markerte skillelinjen mellom kor og langhus. Denne grensemarkeringen var ikke bredere enn at menigheten hadde innsyn i kirkens kordel. Ingen middelaldersk korskranke eller rester etter slike, er bevart i Sverige, og korskillenes utforming er derfor ikke kjent.¹²² Korskrankene mener hun vanligvis var utført i tre. Nilséns argument mot et korskille i gotiske kirker imøtegås av Lindgren som peker på eksempler der et korskille kan ha bidratt til å fremheve billedprogrammet. I tillegg nevner hun skriftlige kilder som viser at, særlig i senmiddelalderen, koret ikke har vært så utilgjengelig for lekfolket som man tidligere har antatt; - dette gjaldt særlig utenfor messen.¹²³ Lindgren er videre kritisk til Nilséns tese om den markante endringen i kirkerommets arkitektoniske utforming som skal ha foregått fra 1200-tallet av.¹²⁴ Lindgren mener Nilsén slik bryter med den etablerte oppfatningen om et skille mellom kor og langhus i gotiske landskirker, og hun viser til at kirkene i prinsippet var utformet på samme vis både i England og på kontinentet, og at man

¹²² Lindgren, 1995, s. 30.

¹²³ Lindgren, Mereth, "Det gotiska kyrkorummet", Jan-Erik Augustsson (et al.) *Den gotiska konsten, Signums svenska konsthistoria*, Signum, Lund 1996, s. 25-27.

¹²⁴ Lindgren, 1996, s. 25.

derfor også bør kunne anta at det har forekommet en form for korskranker også i svenske sognekirker.

Nilsén skriver om lektorier i svenske sognekirker at det finnes få eksemplarer på bevarte lektorier og ingen fra middelalderen. I henhold til Nilsén tyder dette på at lektorier ikke har vært utbredt her, og at lektorium kun eventuelt har forekommet i et fåtall svenske sognekirker.¹²⁵ Hun antyder en mulighet for at det har vært lektorium i Strängnäs domkirke og Stockholms Storkirke, selv om hun mener dette er usikkert. Når det gjelder de eldste svenske klosterkirkene mener hun de kan ha hatt lektorium, eksempelvis nevnes Vreta klosterkirke.¹²⁶ Hun tolker også funnet av en bjelke i gulvet i Kungs-Husby som relatert til eksistensen av et lektorium, eventuelt en korskranke, i denne kirken.

4.10.3. Korskiller og lektorier i Danmark – tolkning i eksisterende forskning

Barbro Sundnér mener det har eksistert en avskjerming mellom kor og langhus i middelalderens skandinaviske sognekirker, enten i form av lektorium eller korskille. Hun mener videre at skillet mellom de to anordningene i hovedsak fremkommer som ”en gradforskjell vedrørende anvendelsesområdet”, der man har anvendt lektorier som sang- og orgellekter, og samtidig har begge anordningene fungert som et markert skille mellom kor og langhus.¹²⁷ Sundnér påpeker at korskillene i en del tilfeller er sekundært innsatt i den allerede ferdig oppførte kirke, og der korskillene er primære, så kan de dateres til slutten av 1100-tallet eller begynnelsen på 1200-tallet. Dette relaterer hun til den forandring av kirkerommet relatert til liturgiske forandringer som fant sted i denne perioden – ved at man ville skille prestekirken fra lekmannskirken.¹²⁸

Monica Rydbeck, fil. dr. i kunsthistorie, antar at de skandinaviske sognekirkene generelt har hatt et korskille, selv om ingen eksisterer intakte i dag. Bevarte materielle rester etter slike og skriftlige kilder mener hun understøtter denne antagelsen. Videre, blant annet under henvisning til arkitekturhistoriker Møller, antar Rydbeck at korskiller har vært vanlig forekommende i danske sognekirker fra andre halvdel av 1100-tallet.

¹²⁵ Nilsén, 1991, s. 187.

¹²⁶ Nilsén, 1991, s. 212, 213.

¹²⁷ Sundner, 1982, s. 97.

¹²⁸ Sundnér, 1982, s. 98.

Elna Møller nevner at det tidlig har forekommet lektorier i Danmark, blant annet omtales at Frådstens-katedralen i Roskilde, som dateres til 1088, kan ha hatt et lektorium. Dette hevdes på bakgrunn av skriftlig kildemateriale, - Saksnes Danesaga. Hun mener at begrepet pulpitum i middelalderske skrifter ofte betegner et lektorium, men at få lektorier er kjent fra romansk tid.¹²⁹ Ingen danske middelalderske lektorier er bevart. I hennes undersøkelse av danske lektorier fremgår det både av skriftlige funn samt materielle kilder, at lektorier i middelalderen har forekommet både i mindre landskirker, i katedraler og i klosterkirker. Hennes funn er i tråd med utenlandsk materiale i Nord- og Vest-Europa, der katedral-, kollegiat- og klosterkirker i alminnelighet har hatt lektorium.¹³⁰

4.10.4. Korskiller og lektorium i Gamle Aker kirke

Øystein Ekroll mener korskiller i Norge har eksistert i alle langhuskirker med kor og skip av samme bredde, mens Gunnar Danbolt uttaler at det har vært vanlig forekommende med et korskiller i kirkerom av dette slag. Ut fra skriftlige og materielle funn, synes korskiller imidlertid å ha vært utbredt i skandinaviske sognekirker generelt i middelalderen, dog er lite bevart for ettertiden og ingen skandinaviske korskiller eksisterer intakte.

Med tanke på forekomsten av lektorier så fremhever Danbolt og Ekroll betydningen av en kirkes størrelse og status, eksempelvis har kirkene Tingvoll, Veøy, Voss, Bamble og Rygge alle hatt funksjon som hovedkirke i middelalderen og samtlige kirker hatt et lektorium. Samtidig hevder Danbolt at forekomsten av lektorier har vært sjeldne. Funn av lektorier og rester etter dem, som Ekroll og Schjetlein Johannessen omtaler, tyder imidlertid på at lektorier har eksistert både i skandinaviske katedral-, kloster- og sognekirker fra 1100- og 1200-tallet av. Når det gjelder forekomsten av lektorier i Sverige, er forskerne noe uenige om hvorvidt lektorier har eksistert. Dette skyldes det manglende kildematerialet i Sverige. Samlet synes likevel forekomsten av lektorier å ha vært utbredt frem til slutten av 1200-tallet, da det, som tidligere nevnt, ble mer vanlig med en utvidelse av koråpningen og utvidelse av selve koret. Jes Wienberg omtaler den utvidelse av kordelen i danske kirker til et langhuskor som foregikk fra omkring 1300 og frem til reformasjonen.¹³¹ Man ønsket ikke lenger den samme

¹²⁹ Møller, 1950, s. 129.

¹³⁰ Møller, 1950, s. 129.

¹³¹ Wienberg, Jes, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology, bind 11, Almquist & Wiksell International, Stockholm 1993, s. 80.

atskillelsen mellom kor og skip som tidligere var utbredt. Korutvidelsen kunne foregå på ulikt vis, enten ved at man forlenget koret mot øst, eller at man rev kordelen og erstattet den med et nytt i hele skipets bredde. Samtidig med korutvidelsen kunne triumfbuen bli fjernet eller utvidet, slik at menigheten fikk større innsyn til messen.

Når det gjelder Gamle Aker kirke så finnes det ingen materielle eller skriftlige funn som kan indikere at et korskille har vært innsatt primært eller sekundært i denne kirken i middelalderen. Skriftlige kilder omtaler et korskille i Gamle Aker kirke først i 1695; - et etterreformatorisk korskille bestående av to halve dører i overgangen mellom kor og langhus. Kirkens kor er smalere enn langhuset og kirkerommet har ikke utgjort et enkeltstående rektangel, slik at ut fra disse argumentene er det intet som tilsier at denne kirken skal ha hatt et korskille. Ser man på kirkens status, er den omtalt som fylkeskirke i Borgartingsloven fra 1140, og Ekroll omtaler at Gamle Aker kirke, grunnet dens utforming, beliggenhet og størrelse, muligens kan ha hatt funksjon som en hovedkirke.¹³² Også byggematerialet til Gamle Aker kirke, finhugget kvadermur, peker i retning av at kirken har hatt høy status og slik kan ha hatt et lektorium. Eksempelvis finnes høy kvalitet på murverket også i Kinn kirke, som var hovedkirke og hadde et lektorium i middelalderen. Antagelsen om at en avskjerming har vært alminnelig forekommende i skandinaviske sognekirker i middelalderen kan sees som argument for at også Gamle Aker kirke kan ha hatt en form for korskille på 1100-tallet – enten det nå har vært der fra begynnelsen eller har tilkommet sekundært.

Et korskille/lektorium i Gamle Aker kirke kan ha inkludert draperier eller forheng som et mulig innslag i koravgrensningen i middelalderen. Thomas Rydén sier skriftlig kildemateriale og fremstillinger i bilder viser at bruken av forheng både i korgrensen og rundt høyalteret var geografisk spredt og utbredt fra 800-tallet av.¹³³ Når menigheten ikke skulle se de liturgiske handlinger som foregikk under messen, *velatio*, ble forhengene trukket for, og tilsvarende når menigheten skulle se det aller helligste, *revelatio*, trakk man draperiene til side.

Med tanke på menighetens innsyn under messen til kordelen, herunder høyalteret i apsis, så har dette variert ut fra hvor åpen eller lukket karakter et eventuelt korskille eller lektorium har hatt, se ovenfor. I Eidfjord kirke har eksempelvis korskillet i sin nåværende utforming, med en lav brystning der øverste del utgjøres av en gjennombrutt skjermvegg som

¹³² Ekroll, 1997, s. 32.

¹³³ Rydén, Thomas, *Lunds domkyrkas medeltida bronsstoder*, C-opsats framlagd vid docent Siegrun Fernlunds seminarium, Konstvet. Inst. Lunds Universitet, HT-92.

utgjøres av et spileverk, i hovedsak en åpen karakter som ikke lukker for innsyn. Samtidig kan korskillet her ha aksentuert blikket og forsterket menighetens fokus på høyalteret i øst. Hopperstad stavkirkes korskille fremstod som opprinnelig lukket før det ble endret på 1200-tallet til å bli utformet med et øvre gjennombrutt parti.¹³⁴ Dette korskillet har flere likhetstrekk med den opprinnelige utformingen til korskillet i Eidfjord kirke.¹³⁵ Korskillet eller korbueveggen i Nidaros domkirke fremtrer med en åpen karakter, det har ikke hindret blikket inn i kirkens kordel. Fra Sverige kjenner man til korskiller som jerngitteret i Strängnäs domkirke, som også fremtrer som åpent for visuelt gjennomsyn. I Køge kirke på Sjælland finnes en bevart horisontalt todelt korskranke i tre, der den nedre delen består av fire paneler og har en lukket karakter. Samtidig er den øvre delen gjennombrutt og hemmer ikke innsyn i kordelen av kirken. I de danske kirkene Tikøb, Uggeløse, Ørslev og Bøstrup finnes eksempler på korskiller som har vært utgjort av flere meter høye vegger med en smal koråpning, og disse viser eksempler på koravgrensninger som i hovedsak fremtrer på en lukket måte.

I forhold til lektorier, så varierer det også her i hvor stor grad innsynet til kordelen har vært for menigheten. Eksempelvis kan nevnes Tingvoll kirke der det har vært en 5,5 meter høy mur med en smal åpning, og denne muren dannet bakveggen og fundamentet for lektoriemuren. Dette lektoriet fremtrer med en svært lukket utforming, som har hindret lekfolkets visuelle innsyn til høyalteret under feiringen av messen. I Kinn kirke var lektoriet oppført som et stolpebåret galleri i tre, og her har lektoriet hatt en mer åpen karakter som ikke har hindret menighetens innsyn til sanctuariet. Også Voss kirke har hatt lektorium i form av et stolpebåret galleri av tre, som på samme vis som i Kinn kirke, ikke har hindret betrakterens visuelle møte med det aller helligste. Fra Sverige er ingen lektorier fra middelalderen bevart. Hva gjelder danske kirker så finnes eksempelvis rester etter en lektoriemur som har hatt portal i domkirken i Lund. Her får man tro at innsynet har vært begrenset. Denne lektoriemuren ble flyttet lenger mot vest i forbindelse med forandringer av kirkerommet på 1250-tallet.

Hvor har en eventuell koravgrensning i form av korskille eller lektorium vært plassert i kirkerommet i Gamle Aker kirke? Har et skille vært plassert øst eller vest for tårnfoten eller korsmidten? Elna Møller skriver at plasseringen av Øm klosterkirkes lektorium har vært mellom kors og korsmidten, at dette var uvanlig og kan forklares med kirkens bygningshistorie.¹³⁶ Av dette kan man slutte at den normale plasseringen var vest for

¹³⁴ Anker og Havran, 2005, s. 130.

¹³⁵ Hoff, 1991, s. 80-81.

¹³⁶ Møller, 1956-1978, bind 10, sp. 398.

korsmidten. Både domkirken i Lund og Roskilde domkirke har begge tverrskip og der har lektoriene vært plassert vest for korsmidten. Oppsummerende kan det sies at i analogi med katedraler og klosterkirker, det vil si korsformede basilikaer der transeptet og korsmidten har vært en del av koret, er den mest sannsynlige plasseringen av en korskille eller lektorium vest for korsmidten. Ut fra de foregående argumenter synes det derfor sannsynlig at plasseringen av en koravgrensning i Gamle Aker kirke har vært vest for tårnfoten, og dermed har presten kunnet anvende det nordre kapellet som sakristi, som han blant annet har kunnet bruke i forbindelse med forberedelsene til messen og anleggingen av messeskrud.

Med utgangspunkt i antagelsen at det kan ha eksistert en koravgrensning vest for tårnfoten i Gamle Aker kirke, hvordan har i så fall den fysiske eller romlige rammen vært hva gjelder menighetens opplevelse av liturgien? Når det gjelder menighetens romlige plassering i kirkerommet, så synes det som tårnfoten har tilhørt kordelen av kirkerommet, slik at menigheten har hatt tilholdssted i skipet i Gamle Aker kirke. Dette innebærer at lekfolket har hatt en lengre avstand, både fysisk og visuelt, til høyalteret enn om tårnfoten hadde inngått som del av langhuset og menighetens del av kirkerommet.

Det er åpenbart at menighetens innsyn til høyalteret har variert i forhold til hvor i skipet de har sittet. Lekfolk som har vært plassert foran i midtskipet har hatt best forhold for en visuell opplevelse av messens handlinger i kordelen, mens innsynet har vært noe mer begrenset om man har sittet i kirkens sideskip. Et eventuelt sidealter eller korsalter kan da i stedet ha fungert som fokus for den enkelte både i andakt og deltagelsen i selve messen. Satt man i sideskipet så man ikke inn i koret, der korskillet hadde en lukket karakter, men i stedet kan man slik ha konsentrert oppmerksomheten til det sidealteret man hadde foran seg.

På 1200-tallet ble liturgien, som tidligere omtalt, noe endret i forbindelse med at transsubstansiasjonslæren ble vedtatt, den liturgiske forandringen skjedde gradvis fra 1100-tallet av. Presten representerte nå Kristus i messeofferet, noe som motiverte et sterkere skille mellom kordelen og langhuset i kirkerommet. Lekfolk gikk generelt til nattverd en gang årlig, og på søndagsmessen var det presten som ukentlig tok nattverd på vegne av menigheten. Nytt liturgisk i denne forbindelsen var innføringen av den store elevasjonen, hvilket innebar at presten løftet opp den innvierte hostien slik at menigheten kunne se denne. I denne perioden ble, som tidligere nevnt, også en del sungne partier i messen overført fra menigheten til kor og kantor. Samlet ble nå menigheten i større grad mer visuelle betraktere til messefeiringen enn tidligere. Samtidig viser vitnesbyrd fra de senmiddelalderske instruksjonene fra *Själens trøst*

om menighetens handlinger under messen at man var i stand både til å følge med i messens handlinger og aktivt delta under messefeiringen.

Menighetens visuelle tilgang til messens handlinger har ikke nødvendigvis vært dårlig. Korskiller og lektorier kan ha vært delvis åpne eller gjennombrutte, som eksempelvis jerngitteret i Strängnäs domkirke. Der det har eksistert et lukket korskille har presten vært synlig og hørbar for menigheten ved at han holdt messens prekendel gjennom en åpning eller korluke. Menigheten hadde innsyn til høyalteret gjennom denne korluken, og slik kunne lekfolk ta del i messefeiringen, gjennom å se og høre det som foregikk i kirkens kordel. Selve prekenen ble holdt på folkespråket, og har slik fremmet menighetens deltagelse i messefeiringen.

Celebranten gjennomførte messen i henhold til et helt fast bevegelsesmønster som omhandlet i kapittel 3. Gjennom dette bevegelsesmønstret signaliserte han til menigheten hva som skulle skje. Blant annet vendte presten seg mot menigheten flere ganger under messen, eksempelvis under prekenen og fredshilsenen, og slik var han synlig for menigheten. Presten beveget seg også ut blant menigheten og berørte dem indirekte under viestenkningen med aspergillen i messens innledende del. I tillegg kom presten ut til menigheten under incenseringen i eukaristiens gudstjeneste, da ble også lekfolkets luktesans aktivert gjennom å kjenne duften av røkelsen. Har det forekommet et lektorium i Gamle Aker kirke, har tekstlesingen og prekenen foregått her, og slik har menigheten hatt innsyn til messens handlinger under disse delene av gudstjenesten.

Når det gjelder auditive forhold foregikk store deler av messen ved at celebranten eller kantoren sang partier som var hørbare for lekfolket, hvilket også bidro til at menigheten ble deltakere og tilhørere i messefeiringen. Det ble blant annet ringt i klokker i de partier som menigheten skulle være aktive deltagere i. Akustikken i Gamle Aker kirke er god, slik at sungne partier har vært lett hørbare for menigheten, der de eventuelt har vært fraskåret fra å se. I tillegg er det viktig å være klar over at messen i middelalderen ikke så mye omhandlet utveksling av informasjon i moderne betydning: dens fundamentale funksjon var å innlemme menigheten i opplevelsen av det mysteriet som foregikk, ved at Kristus tok bolig i menneskene gjennom nattverdets omgjøring av vin og brød til Kristus legeme og blod. Kirkerommet skal ikke vurderes ut fra en pedagogisk-didaktisk funksjonell standard: til grunn for en fordypet innsikt i rommets funksjonalitet i en kultisk-liturgisk sammenheng bør i stedet

ligge på dets gestaltning som fysisk ramme eller scene for messehandlingen, og som religiøst oplevelsesrom.

5. Det hagioskopiske element

5.1. Middelalderens forestilling om blikk og det å se i kultisk sammenheng

5.1.1. Det hagioskopiske blikk

Hans Henrik Lohfert Jørgensens forskning fokuserer på middelalderen som synskultur hvor kirkerommet, sett som synsmedium, danner ramme for betrakterens visuelle opplevelse av det hellige som er tilstede i rommet, eksempelvis i hellige seremonier, messer, på altere og i relikvier. Han mener rommet har blitt sett på forskjellig vis gjennom skiftende historiske perioder, og tilsvarende at rommet har latt sin betrakter se på ulik måte. Hans hypotese, hvor han bruker rommet og synet som omdreiningspunkter, er at ”det finnes en særlig kristen visualitet eller synsmodus, et særlig helligt blik med bestemte iboende karakteristika, hvis forvaltning gradvist ændres, så der kan iaktages en utvikling af selve den hellige synsmåde i skiftende tiders disposition af kirkerummet og dets udsmykning.”¹³⁷ De preromanske iberiske, kirker Lohfert Jørgensen benytter i sitt forskningsmessige materiale, er bygninger hvis romlighet kan sies å være bestemt av et hagioskopisk blikk, en slags synsmaskin beregnet på å se det hellige, se punkt 2.2.1. der hagioskopibegrepet blir redegjort for.¹³⁸

I middelalderen var det en generell oppfatning at den åndelige verden ble speilet av den materielle verden. Det å se med det ytre øyet, i religiøs sammenheng, skulle bidra til det indre blikk, på vei mot den Guddommelige innsikt og erkjennelse. Kirkerommet var bygget opp både som et liturgisk bruksrom samt et religiøst opplevelsesrom, og var disponert med tanke på en kultisk synsopplevelse. Lohfert Jørgensen mener denne sakrale synsopplevelsen utgjorde kirkerommets innebygde struktur, og videre at betrakterens synsbaner dannet det optiske skjelett som bygningsmassen har formet seg omkring.¹³⁹ Det avgjørende optiske øyeblikk var oftest betraktningen av det aller helligste i kirkerommet, apsis med høyalteret, og det foregikk en aktiv synsforbindelse gjennom rommet mellom betrakteren i den ene enden og det iboende hellige i den andre enden. Rommets bruker kunne sies å være en besker av det hellige, en slags visuell pilgrim, og denne var forutsett og foregrepet av kirkebygningen som

¹³⁷ Lohfert Jørgensen, Hans Henrik, ”Fra sløret glimt til åbenbaret syn. Kirkerummet som ramme for den visuelle opplevelse av det hellige fra tidlig til sen middelalder, *Undervejs mod Gud. Rummet og rejsen i middelalderlig religiøsitet*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 2004b, s. 170.

¹³⁸ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

¹³⁹ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 171.

en ”indbyggede betragter” eller en ”ideell betrakter”, se punkt 2.2.3 om avklaring av betrakterbegrepet.¹⁴⁰

5.1.2. *Velatio* og *revelatio*

Det foregikk en utvikling i løpet av middelalderen hva gjaldt kirkerommets innredning og utseende, samtidig med at det liturgiske innhold endret karakter i løpet av denne perioden. Hvordan man så det hellige, hagioskopien, gjennomgikk også forandringer i middelalderen. Utviklingen gikk, i henhold til Lohfert Jørgensen, fra en betoning av *velatio*/det tilslørte til større fokus og vektlegging av *revelatio*/det avslørte senere i middelalderen.¹⁴¹ Begrepene *velatio* og *revelatio* kan sees både som fysiske barrierer/hindringer og som visuelle tilstander som inngår i en gjensidig vekselvirkning med hverandre i arkitektur, liturgi og blikk. De iberiske kirkene som Lohfert Jørgensen omhandler etablerer disse to visuelle tilstandene av tilsløring og avsløring. Rommene skaper en form for teleskopisk kikkertblikk, en slags hellig kikkert som venter på at betrakteren skal innta den foregrepne synsposisjon, og samtidig dannes det barrierer, både visuelle og fysiske i arkitekturen, der det skapes en distanse mellom betrakteren og det sette objekt. Dette bidrar til en fysisk og visuell motstand som øker virkningen av det hagioskopiske blikket. ”Åbenbaringen, bogstavelig talt ”re-velatio” eller ”af-sløring”, kan nemlig kun finde sted med udgangspunkt i en forudgående tilstand af tilsløring eller *velatio*. For at noget kan åbenbares og afsløres som en særlig visionær insigt, må det forinden have været tilsløret og forholdt blikket.”¹⁴²

Lohfert Jørgensen trekker frem at den oldkristne kirke var inkluderende både som arkitektur, blant annet med lave arkitektoniske barrierer, og liturgisk i det at menigheten deltok i mange av messens prosesjoner, eksempelvis offertoriet og inntoget fra atrium. I tillegg var det godt innsyn til høyalteret og messens seremonier. Blant annet var nattverdens sakramenter fullt synlige for menigheten. Deretter skjer det i de påfølgende århundrene en utvikling som innebærer en større eksklusivitet i kirkerommet og dets visualitet, med mindre visuell tilgang til messens ulike seremonier, herunder de hellige, innviede sakramentene på høyalteret. Videre ble antall nattverder for menigheten redusert i den samme perioden, og rundt 600-tallet var de vanligvis begrenset til liturgiske festdager. Der menigheten opprinnelig

¹⁴⁰ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 171.

¹⁴¹ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 180.

¹⁴² Lohfert Jørgensen, 2003, s. 150.

hadde deltatt aktivt i feiringen av messen, ble lekfolk etter hvert stadig mer atskilt fra dette, slik at synsaktiviteten og det visuelle i større grad ble vektlagt hva gjaldt deres deltagelse i messefeiringen. Kristus guddommelighet ble formidlet ved hans utilgjengelighet, hvilket igjen kom til uttrykk i den avsondrethet som menighetens blikk gjennomgikk. Eksempelvis ved at det aller helligste ble skjult bak liturgiske slør eller forheng når menigheten ikke skulle se det hellige; - slik ble stadig mer holdt skjult for den liturgiske betrakter. Skriftlig kildemateriale og fremstillinger i bilder viser at bruken av forheng både i korgrensen og rundt høyalteret var geografisk spredt og utbredt fra 800-tallet av.¹⁴³ De arkitektoniske barrierene ble høyere, eksempelvis gjennom korskiller. Samtidig var denne tilsløringen også en forutsetning for den avsløring av de innviede nattverdssakramentene, gjennom hevingen av det konsekreerte brødet som ble vanlig fra det sene 1100-tallet av. Dette innebar også en avsløring av det guddommelige nærvær, som fant sted før kommunionen, og som var messens store sceniske avsløring. Da det fjerde Laterankonsil ble avholdt i 1215 ble transsubstansiasjonslæren vedtatt. Dette innebar at den innviede hostien og vinen faktisk ble omgjort under innstiftelsesordene og den store elevasjonen, til Kristi legeme og blod. Det var nattverdselementenes substans som ble endret, rent fysisk fremstod de fremdeles som brød og vin for betrakteren. Synet av det hellige skue som foregikk på alteret kunne være et frelsesformidlende syn for betrakteren.¹⁴⁴

Lohfert Jørgensen trekker frem at ritualene gjennomgår en mystifisering i løpet av middelalderen, og at det å se de hellige gjenstandene overtok fra å berøre dem. På 800-tallet var kroppen mer viktig enn øynene i andaktsøvelser, og berøringssansen var sentral når det gjaldt visjoner, mens synet i denne forbindelse etter hvert overtok som den viktigste sansen. Tidlig i middelalderen var legemlige øvelser/handlinger i forbindelse med messen og liturgiske handlinger og ritualer utbredt. Man lå eksempelvis utstrakt på gulvet når man tilba korset.¹⁴⁵ I den tidlig kristne perioden var alle sanser til den aktive mottaker involvert på en direkte måte i de rituelle handlinger som foregikk under feiringen av messen. Eksempelvis rørte man ved de sakramentale ofringene, smakte sakramentet, hørte og sang antifoner og luktet røkelsen, og man så hele messens handlinger både i kraft av å være betrakter og

¹⁴³ Rydén, 1992.

¹⁴⁴ Hahn, Cynthia, "Visio Dei: Changes in Medieval Visuality", (red.) Robert S. Nelson, *Visuality Before and Beyond The Renaissance. Seeing as Others Saw*, Cambridge University Press 2000, s. 169-196. Hahn nevner som eksempel historien om Alban som frelses av synet av korset, skrevet av munken og historikeren Matthew Paris omkring 1240.

¹⁴⁵ Hahn, 2000, s. 179.

deltaker.¹⁴⁶ Betrakteren så mot det hellige i fellesskap med de andre som deltok under messen, som del av det liturgiske drama som foregikk, og blikket var flyktig og øyeblikkelig. Senere i middelalderen, på 1200-tallet, mottok man visjonen alene noe som kan sammenlignes med et sakrament, og synet var den edleste av sansene.¹⁴⁷ Det å se rituelt ble slik fremherskende. Det å berøre de hellige gjenstander ble et privilegium for de innvierte, de geistlige, mens det å se på avstand ble vanlig for lekfolket. Der man i tidlig middelalder skjuler og tilslører det hellige for blikket, søker man senere i middelalderen, via blikket, å bli overbevist om det helliges reale nærvær i rommet gjennom dets synlighet. Økningen i antall messer som ble avholdt skjedde samtidig med et økt antall kapell og altere, slik at antallet hellige gjenstander som betrakteren kunne skue ble stadig flere. Det hellige ble slik sett stadig mer synlig i kirkerommet, og kulten ble dermed mer synlig for de troende. I det materialet som Lohfert Jørgensen behandler, forsvinner korskille fra kirkerommet på 1100-tallet av.¹⁴⁸ Kirkerommet kan slik sies å bli mer ”visuelt gjennomtrængelige.”¹⁴⁹

5.1.3. Middelalderens teorier om syn og visualitet

Kirkefaderen og teologen Augustin (354-430) definerer tre ulike nivåer av visjon, som var en alminnelig utbredt klassifisering i middelalderen. Det laveste nivået var legemlig visjon, som bestod av det man så med kroppens øyne. Det andre nivået var åndelig visjon, som omhandlet drømmebilder eller bilder i fantasien. Det tredje nivået var intellektuell visjon, som foregikk på det høyeste nivået i sjelen og var det eneste nivået der man kunne oppnå guddommelig sannhet. Nivåene var i en viss grad innbyrdes avhengige av hverandre, for at man skulle oppnå et høyere nivå ble det forutsatt at man først hadde erfart nivået som stod lavere hierarkisk. Synssansen ble satt høyere enn de andre sansene, samtidig var også den fysiske synssansen, som de andre sansene, utilstrekkelige i forhold til å få kunnskap om Gud.¹⁵⁰ Man kjente til verden gjennom sansene, men samtidig kunne sansene bedra og var slik sett lite

¹⁴⁶ Lohfert Jørgensen, “Cultic vision – Seeing as Ritual: Visual and Liturgical Experience in the Early Christian and Medieval Church”, (red.) Nils Holger Petersen, Mette Birkedal Bruun, Jeremy Llewellyn og Eyolf Østrem, *The Appearances of Medieval Rituals. The Play of Construction and Modification*, Turnhout, Belgia 2004a, s. 178.

¹⁴⁷ Hahn, 2000, s. 188.

¹⁴⁸ Det finnes dog bevart en rekke korskille, eller rester etter slike, i Norden fra 1200-tallet, se kapittel 4.

¹⁴⁹ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 181.

¹⁵⁰ Soskice, Janet Martin, “Sight and Vision in Medieval Christian Thought”, (red.) Teresa Brennan og Martin Jay, *Vision in Context, Historical and Contemporary Perspectives on Sight*, Routledge, New York/London 1996, s. 31.

pålitelige; - fysisk visjon var i henhold til Augustin lite verdt med mindre man forstod med intellektet det som ble sett.¹⁵¹

Richard av Saint-Victor (død 1173), prior i det parisiske kloster med samme navn, skrev en kommentar til Johannes Åpenbaring sent på 1100-tallet. Der redegjorde han for fire ulike måter å se på; - legemlig visjon som var inndelt i to nivåer, spirituell eller åndelig visjon og mystisk visjon. Det første legemlige nivået bestod av å se synlige figurer og farger, og dette var den enkleste formen å se på. Det andre fysiske nivået omfattet det å se et objekts ytre fremtoning, men det innebar også å se objektets mystiske betydning, eksempelvis når man så på et bilde og samtidig forstod den kunnskap som bildet var bærer av. Det tredje nivået var en åndelig og indre visjon. På det fjerde nivået innebar det å se en sjelelig tilstand i salighet i Paradiset, og var slik sett ikke noe man opplevde i sitt jordiske liv. Da kunne man å få øye på den guddommelige virkelighet, oppnå Gudserkjennelse og sjelelig få øye på Gud ”ansikt til ansikt” (1. Kor. 13, 12).¹⁵²

Det var en utbredt oppfatning i middelalderen at synssansen var en aktiv kraft, selv om det fantes ulike teorier om hvordan synssansen faktisk fungerte. Dette kom til uttrykk i ulike optiske avhandlinger og ulike teorier om hvordan øyet så et objekt. En sentral teori, fremsatt av Augustin og nyplatoniske forfattere, var utledet av Platons filosofi og mest utbredt tidlig i middelalderen. Denne teorien så på øyet som en lampe som sendte ut skarpe visuelle stråler som inneholdt lys, og de målbevisste strålene gjorde det sette objekt synlig, ble formet av dette objektet og til slutt returnerte strålene til øyet. I denne teorien ble det sansende subjektet vektlagt i større grad enn det sansede objektet. I følge denne teorien var det utbredt å tro at synet var en så kraftig sans at den kunne gi merkbart avtrykk på materien. Blant annet trodde man på kraften til det onde øyet, slik at for eksempel gravide kunne bli infisert av et ondskapsfylt syn, hvilket kunne medføre at de i ettertid fødte et monster. Ut fra dette ble det utledet metafysiske teorier om lys, at det å motta lys også innebar å motta kunnskap om objektet. Tilsvarende paralleller fantes i tilknytning til teologiske forhold. Eksempelvis i senmiddelalderen der synet av elevasjonen ble antatt å innbefatte at den troende mottok en slags nåde, samt at synet av hostien kunne beskytte mot sykdom og død i en gitt periode.¹⁵³

Synet som sans var i middelalderen sentralt for å nå Gudserkjennelse, noe som var vektlagt av Augustin og senere også av Thomas Aquinas (1225-74). Aquinas refererer ofte til

¹⁵¹ Soskice, 1996, s. 33.

¹⁵² Camille, Michael, *Gothic Art. Glorious Visions*. Upper Saddle River N.J., Prentice Hall 1996, s. 16.

¹⁵³ Hahn, 2000, s. 175.

Paulus når han omtaler synet som Gudserkjennelse, 1. Kor. 13,12: ”Nå ser vi som i et speil, i en gåte, da skal vi se ansikt til ansikt.” Paulus gikk fra å bli blindet av Guds inngripen på hans vei til Damaskus for å forfølge de kristne, til å bli indre opplyst av Gud og bli en troende kristen. Det som blant annet skiller Augustin fra Aquinas når det gjelder synssansen, er at Augustin mener mennesket trenger en slik indre guddommelig opplysning som Paulus mottok, for å nå en erkjennelse av Gud og av sannheten. For Aquinas er denne sannheten mulig å nå ved at et ”naturlig lys” befinner seg i mennesket selv, og han mener det er naturlig for mennesket å vite/søke viten om Gud.¹⁵⁴ Den nyplatoniske tradisjonen mente at øyet inneholdt eget lys. Senere teori hevdet at lys også muliggjorde visjon, og videre at lys var den iboende formelle karakteristikken til ytre objekter.¹⁵⁵ Vektleggingen av lyset, gjennomsiktighet og en større dematerialisering i denne modellen ble fremhevet i religiøs estetikk. Blant annet ble dette fremhevet gjennom betoningen av en jordisk lyshet, som kom til uttrykk eksempelvis i transparente relikvieskrin i krystall eller glass, hvilket medførte en større synlighet av det hellige for betrakteren. Tidligere hadde relikvieskrin gjerne vært utført i gull og opake lag og vært mindre synlige for menigheten.

5.2. De iberiske kirkene

Lohfert Jørgensen anvender preromanske iberiske kirker som eksempler på tidlig middelalderske kirkebygninger som er konstruert for et hagioskopisk blikk. Lohfert Jørgensen fokuserer i sin resepsjonsetetiske teori både på betrakter og den arkitektoniske utformingen av kirkene, og han setter opp ulike premisser som ligger til grunn for anvendelsen av teorien om det hagioskopiske blikk, se punkt 5.1.¹⁵⁶

Forskeren skriver om de iberiske kirkene ”hvis arkitektoniske særkende netop er deres faste, suggestive greb i betragteren.”¹⁵⁷ Dette forstår jeg dit hen at han sikter til de tykke, massive murene som kjennetegner disse preromanske og andre romanske steinkirker. Murene vil omgi betrakteren, og når han står inne i selve bygningskroppen vil bygningsmassen

¹⁵⁴ Laugerud, 2005, s. 91.

¹⁵⁵ Camille, Michael, ”Before the Gaze: The Internal Senses and Late Medieval Practices of Seeing”, (red.) Robert S. Nelson, *Visuality Before and Beyond the Renaissance. Seeing as Others Saw*, Cambridge studies in new art history and criticism, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 203.

¹⁵⁶ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 137-154.

¹⁵⁷ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 145.

omfavne det optiske skjelett som hans synsbaner danner.¹⁵⁸ De iberiske kirkene er oppført i perioden 600-900, hvilket vil si tidlig middelalder i internasjonal sammenheng. Samtidig benytter Lohfert Jørgensen også sitt hagiokopiske begrep og teori om andre senere oppførte kirker, som 1100-tallsbasilikaen St. Madeleine i Vézelay i Burgund. Jeg forstår derfor hans bruk av iberiske kirker som veiledende og spesielt egnede eksempler på hva slags kirketype han mener er aktuell i henhold til teorien.

Lohfert Jørgensen trekker frem at inngangspartiet i de aktuelle iberiske kirkene er uartikulert og at bygningene er ”facadeløse”.¹⁵⁹ De iberiske kirkene har inngangsparti på siden av bygningen, og man kommer deretter inn i et forrom før man trer inn i kirken. Han nevner at inngangspartiet skal være nøytralt. Betrakteren mottar på denne måten en første, bevisst åpenbaring og overraskes av bygningens indre sammenheng og sakrale innhold når han trer inn i kirkens langhus og inntar en betrakterposisjon. Slik kan han avsende et perspektivisk blick gjennom kirkerommet. Betrakterens perspektiviske blick skal kunne gå i en direkte, uavbrutt linje frem mot det aller helligste i kirken, apsis med høyalteret (illustrasjon 4). Tanken er at betrakteren skal bli overveldet ved å innta en slik betrakterposisjon. Samtidig skal dette blikket ikke avsløre de mellomliggende rommene som blikket gjennomskuer. De iberiske kirkene som Lohfert Jørgensen benytter i sin case-study har nemlig en celleaktig struktur med tre differensierte og atskilte romavsnitt langs bygningens lengdeakse (illustrasjon 5). De atskilte rompartiene er viktige for at betrakteren skal oppleve den sammenfallende tilsløring og avsløring av det hellige som finner sted i løpet av messen i middelalderen, som beskrevet ovenfor om *velatio* og *revelatio*.

Overgangen mellom de ulike rommene i de iberiske kirkene er atskilt og markert ved to overdrevent proporsjonerte hesteskobuer. Forfatteren sier i en utdypende kommentar at han vektlegger buens funksjon mer enn deres form. Lohfert Jørgensen fremholder at buene skal fungere både som ”grænsemarkerende tærskler og som synsåbninger.”¹⁶⁰ Dette innebærer at buene skal ha en funksjon i å hindre blikket, betrakterens perspektiviske blick. Samtidig ledes dette fysiske blikket, og betrakterens visuelle oppmerksomhet, videre fremover som en slags trakt eller kikkertsikte mot det aller helligste, hvilket vil si apsidene, hvor høyalteret med de innvierte nattverdselementene stod plassert. Han viser i denne forbindelse til Augustins tanker om det målbevisste syn som middelalderens betrakter var antatt å ha. Her utgikk synsstråler

¹⁵⁸ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 171.

¹⁵⁹ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

¹⁶⁰ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

fra betrakterens øyne i direkte linje mot det som var blikkets mål, det sette objekt, som omtalt i punkt 5.1. Lohfert Jørgensen mener selve kirkerommet i de iberiske kirkene kan sies å fungere som en kanal for dette synet av det hellige, - et blikk som ”trods alle forhindringer på sin målsøgende bane.”¹⁶¹ Som nevnt innledningsvis i kapitlet danner dette blikket videre en forutsetning for selve romdannelsen, der rommet er bygget som en form for teleskop, en slags hellig kikkert. Som igjen venter på den ideale betrakters tilsynekomst i kirkerommet, slik at den frelsesformidlende kontakt mellom høyalteret og betrakteren kan utløses ved hjelp av et hagioskopisk blikk.¹⁶² Kirkebygningen kan, som tidligere nevnt, i seg selv sies å fungere som et slags hagioskop, dvs. en slags synsmaskin beregnet på å se det hellige.

Det foregår en samtidig tilstedeværelse av to ulike synsmodus i de iberiske kirkene, en tilstedeværelse som søker en gjentakende vekselvirkning av tilsløring og avsløring av det hellige, slik jeg har beskrevet under punktet om *velatio/revelatio*. Disse visuelle tilstandene kommer til uttrykk både i arkitektur og i den liturgiske handlingen som finner sted under messens forløp. De overdrevent innsnevrede hesteskobuene i de iberiske kirkene medfører et fysisk og visuelt hinder for synet av det hellige, men på samme tid leder det blikket mot avsløringen av det hellige som finner sted på høyalteret. Det foregikk slik en spenning mellom visuell motstand og visjonær åpenbaring i disse iberiske kirkerommene, der formålet med arkitekturen er å få betrakteren til å se på en riktig måte – *revelatio*, og arkitekturen er i seg selv bygget opp omkring denne bestemte synsmodus. Hesteskobuene i de iberiske kirkene kan sies å innramme blikket, og betrakteren blir når han trer inn i denne type arkitektur selv bevisst på sitt eget blikk, grunnet at arkitekturen i sin utforming gir oppmerksomhet til blikkets tilstedeværelse.

5.3. Gamle Aker kirke

5.3.1. Det arkitektoniske rommet

Gamle Aker kirke har flere arkitektoniske, både eksteriørmessige og interiørmessige, likhetstrekk med de iberiske kirkene Lohfert Jørgensen benytter som sitt forskningsmateriale. Eksempelvis finnes likhetstrekk i den uartikulerte fasaden og den celleaktige romstrukturen av

¹⁶¹ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

¹⁶² Laugerud, 2005, s. 129. Fra slutten av 1100-tallet vektlegges det frelsende syn blant annet i liturgisk sammenheng da det ble alminnelig å elevere hostien under messefeiringen.

atskilte, differensierte romavsnitt som er markert ved innsnevrete bueåpninger. Felles er også det perspektiviske blikk betrakteren kan sende gjennom hele kirkerommet når han inntar en betrakterposisjon aksialt plassert lengst vest i skipet. Dette kan gjøre Gamle Aker kirke egnet for å teste ut hvorvidt interiøret i kirken kan tolkes i lys av et hagoskopisk blikk, der *velatio/revelatio* danner et utgangspunkt og et bærende element i den middelalderske liturgien. Det hagoskopiske blikket blir slik en måte å karakterisere deltagerens/betrakterens posisjon eller rolle i den liturgiske helheten.

Gamle Aker kirke er en treskipet kirke med basilikaform. Formen kan, i henhold til Lohfert Jørgensen, sees som et bevegelses- og prosesjonsorientert rom der midtskipet fungerer som en seremoniell prosesjons- og synsakse, og er disponert ”over et blik og en bevægelse på langs igennem rummet.”¹⁶³ Menigheten deltok selv i flere prosesjoner under feiringen av messen. I henhold til Lohfert Jørgensens teori forutsetter og foregriper kirkebygningen selv sin innebygde betrakter/ideelle betrakter. I henhold til den platonsk-augustinske optikk hadde blikket i kultisk sammenheng i middelalderen et mål, som de hellige gjenstander på altere eller liturgiske handlinger som betrakteren var visuell tilskuer til. Slik kan man si at det foregikk en aktiv og rettlinjert synsforbindelse mellom betrakteren i den ene ende og det iboende hellige i den annen ende, det vil si apsis med høyalteret.

Når den historiske betrakter kom inn i Gamle Aker kirke, var det gjennom kirkens vestportal, sentralt plassert aksialt på vestsiden av kirken, han trådte inn i kirkerommet. Fasaden på Gamle Aker kirke er glatt, uartikulert og uten dekorativ utsmykning, og kan samlet sies å gi et nøytralt uttrykk. Vestfronten med inngangspartiet røper ikke hvordan bygningens indre, dens interiør og optiske skjelett, er utarbeidet. På denne måten dannes en stor kontrast mellom kirkens eksteriør og kirkens sakrale innhold og artikulering som betrakteren vil oppleve når han trer inn i kirkerommet.

Betrakteren kom inn i kirkens forrom før han trådte inn i langhuset, eventuelt kan mennene ha benyttet inngangsportalen på kirkens sydside. Når betrakteren deretter trådte inn i selve kirkerommet i Gamle Aker kirke, ville han innta en betrakterposisjon som gjorde at han kunne sende et perspektivisk blikk gjennom kirkerommet helt frem til apsiden med høyalteret, kirkens *sanctuarium*. På 1100-tallet var høyalteret i hovedsak plassert nærmere østveggen enn på 1200-tallet. Da ble gjerne høyalteret flyttet lenger ut i rommet, grunnet økt antall prosesjoner og fordi man da lot menigheten se mer av de liturgiske handlinger som foregikk

¹⁶³ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 172.

under feiringen av messen. Betrakteren kunne på et vis bli overveldet ved å innta en slik betrakterposisjon hvor han skuet i en direkte, uavbrutt linje mot det aller helligste. Samtidig avslørte blikket ikke de mellomliggende rommene som blikket gjennomskuet. Dette rettlinjete, uavbrutte blikket er i tråd med middelalderens tanker på 1100-tallet om hvordan det å se foregikk i henhold til den platonisk-augustinske teorien.

Gamle Aker kirke består av tre ulike, separate rom, henholdsvis skip, tårnfot og kor, og hvert av dem har en tydelig og markant avslutning, slik at rominndelingen kan sies å inneha en celleaktig struktur (illustrasjon 3). De atskilte rompartiene var viktige for at betrakteren skulle oppleve den sammenfallende tilsløring og avsløring av det hellige som fant sted under feiringen av messen. I Gamle Aker kirke skilles overgangene mellom skip, tårnfot og kor ved to kraftig dimensjonerte runde buer. Dette mener jeg underbygger at buene i Gamle Aker kirke innehar en tilsvarende funksjon som hesteskobuene i de iberiske kirkene, nemlig at de virker både som stengsler eller hindringer for øyets optikk, og samtidig er de smale nok til at blikket ledes/føres gjennom disse buene i retning av apsiden (illustrasjon 4). Det skapes en distanse til betrakteren ved at de hellige gjenstandene på høyalteret bare kunne sees på tvers av bueåpningene, men samtidig kan man si at hagioskopien ble forsterket ved at blikket på denne måten måtte forsere de visuelle og fysiske barrierer som fantes i kirkerommet på vei mot det hellige objekt.¹⁶⁴ Dette er i henhold til forfatterens teori om den gradvise vekslende tilsløring og avsløring av det hellige som finner sted i denne type arkitektur. Ved å forvalte blikket på denne måten vil de fysiske barrierene også "lære sin betrakter at se det hellige på den rigtige måte, dvs. at se i en spirituell synsmodus."¹⁶⁵

Sideskipene i Gamle Aker kirke kan også sies å være bidragsytende til at blikket ledes fremover med en bevegelse langs lengdeaksen i rommet mot apsis, og kan kanskje beskrives som det Lohfert Jørgensen omtaler som "sugende, teleskopiske tunneler for det foregrebne blikk."¹⁶⁶ Skipenes lengde, samt de tre parene med kraftige, runde pilarer i midtskipet leder blikket videre fremover i kirkerommet som en form for teleskopstruktur i bygningen. Hvert av skipene kan sees som en form for synsbane som leder frem mot høyalteret og kirkens *sanctuarium*; - skipene kan på et vis sies å understreke den "stråleformete" karakter som rommet innehar, en tolkning som er i overensstemmelse med den platonisk-augustinske forståelse av synet og synsakten.

¹⁶⁴ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 146.

¹⁶⁵ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 150.

¹⁶⁶ Lohfert Jørgensen, 2004b, s. 172. Han beskriver kryss- eller tønnehvelvene i de overdrevent langstrakte midtskip i romanske basilikaer på denne måten.

Det opprinnelige vinduet i apsidens østvegg har bidratt til å gi lys til høyalteret når det har vært meningen at det skulle synes under feiringen av messen. Selve kirkerommet har med sine få opprinnelige vinduer ligget i halvmørke, og lyset fra apsidens vindu kan slik ha bidratt til å være en viktig lyskilde for å ramme inn høyalteret som det sentrale midtpunkt i middelalderens kirkerom.

5.3.2. Korskilllet

Det kultiske kirkerommet har opprettet en særlig forbindelse mellom ritualer, rom og visjon, og dette kom strukturelt til syne i arkitekturen. Har det eksistert et korskille i Gamle Aker kirke, bidro det til å atskille det liturgiske rommet både funksjonelt og hierarkisk, ved at geistlighetens rom ble atskilt fra lekfolkets langhus. Et korskille plassert i en basilikansk grunnplan som Gamle Aker kirke har, ville bidratt til å aksentuere og regulere betrakterens blick langs den prosesjonsmessige aksens som ledet blikket via midtskipet og korskilllet og endte i apsis med høyalteret. Dette fikk betydning både for hvordan messefeiringen fremstod synsmessig, og i tillegg hadde et korskille innvirkning på kirkerommets innredning og visuelle organisasjon. I hvor stor grad et korskille har hindret blikket fra innsyn til kirkerommets kordel, vil være avhengig av hvor høyt dette korskilllet har vært og om det har vært gjennombrutt som eksemplene med korgitter viser, se foran i kapittel 4.

Det er ikke usannsynlig at det har forekommet en eller annen form for korskille i Gamle Aker kirke, selv om det i dag ikke kan sies noe sikkert om hvorvidt det har eksistert en slik arkitektonisk utforming i middelalderen. Har det eksistert et slikt korskille i Gamle Aker kirke utgjorde det en fysisk barriere, et hinder for blikket, som betrakteren, i varierende grad ut fra korskilllets utforming, kunne se de hellige gjenstander som stod på høyalteret, gjennom.¹⁶⁷ Korskillene som ikke var gjennombrutt eller eventuelt tidvis under messen var tildekket med forheng, har kunnet ”regulere den liturgiske betrakters visuelle adgang til alteret og har kunnet skiftevis åpne og lukke for synet av det hellige underveis i messen.”¹⁶⁸ Korskilllet kunne da sies å fungere som ”rummets optiske brændpunkt, hvorfra den hellige reception ble organisert og administrert, så betrakteren ble tvunget ind i en vekslende

¹⁶⁷ Utformingen av korskillen har variert mtp hvor stor åpningen i korskilllet har vært og slik i hvor stor grad det har vært mulig for menigheten å se gjennom dette, se kap. 4.

¹⁶⁸ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 148.

rytme mellom skiftevis at kunne se og ikke at kunne se.”¹⁶⁹ Når forhengene var trukket fra, fungerte skjermen som en ”visuell attraktor i rummet”, og slik bidro skillet til å innramme blikket.¹⁷⁰ Når forhengene var trukket for, var korskillet lukket for blikket under innvielsen av nattverdssakramentet, da ”fungerede arrangementet omvendt som en slags apofatisk tegn til den blinde betrakter på det usete mysteriums hellige tilstedeværelse bag skærmen.”¹⁷¹ Korskillet etablerte slik to visuelle tilstander i en stadig vekselvirkning med hverandre; - tilsløring/*velatio* og avsløring/*revelatio*, der korskillet fungerte som et middel for å få den implisitte idealbetrakter til å se på en visjonær synsmåte, slik at beskuelsen av det hellige utfoldet seg i den riktige åndelige synsmodus.

¹⁶⁹ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 149.

¹⁷⁰ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 149.

¹⁷¹ Lohfert Jørgensen, 2003, s. 149.

6. Sammenfattende diskusjon

Masteroppgaven har behandlet Gamle Aker kirke, en av Norges best bevarte romanske basilikaer og har søkt å oppnå en dypere forståelse av kirkerommet som liturgisk funksjonsrom. Blant annet omhandles den historiske betrakters mulige visuelle opplevelse av kirkerommet. Kirkerommet sees på som et religiøst opplevelsesrom, i stedet for som kun et liturgisk bruksrom. Oppgaven søker å avdekke den resepsjonsestetiske kommunikasjon som foregår mellom betrakter og verk, der kirkerommet danner rammen for denne kommunikasjonen. Det fokuseres særlig på det som skjer i korgrensen, som kan sies å være kirkerommets brennpunkt, der vesentlige liturgiske og interiørmessige endringer fant sted i middelalderen.

I masteroppgaven har jeg gjort rede for hvordan messen kan antas å ha blitt feiret under middelalderen, og hvordan den kan ha foregått i Gamle Aker kirke. Deretter følger en materialmessig undersøkelse/analyse av hvorvidt og i hvilken utstrekning det har eksistert et korskille, herunder et lektorium, i utvalgte skandinaviske kirker i middelalderen, og hva man ut fra materielle funn, skriftlige kilder og tolkning i eksisterende forskning kan anta har vært tilfellet for Gamle Aker kirke. I tillegg omhandles kirkens romlige utforming sett opp mot messens handlinger i rommet. Deretter prøves det ut om det ved å anvende synet og rommet som omdreiningspunkter er en relevant tilnærming for forskerens undersøkelse å se om Gamle Aker kirke kan tolkes ut fra teorien om et hagioskopisk blikk, der *velatio* og *relevatio* er sentrale begreper i tolkningsprosessen. I denne oppgaven har jeg tatt for meg Hans Henrik Lohfert Jørgensens resepsjonsestetiske teori om det hagioskopiske blikket og undersøkt om denne teorien er anvendbar på Gamle Aker kirke, som slik er oppgavens case-study.

Når det gjelder korskiller, så forsvinner de fra kirkerommet på 1100-tallet i det iberiske kildematerialet som Lohfert Jørgensen omhandler i sine artikler. Ut fra skriftlige og materielle funn synes korskiller å ha vært utbredt i skandinaviske sognekirker i middelalderen, samtidig er lite bevart for ettertiden og ingen skandinaviske korskiller eksisterer intakte; - et utvalg av funn etter slike presenteres i kapittel 4. Når det gjelder det norske materialet finnes det et opprinnelig korskille i Nidarosdomen, men dette korskillet dateres først til 1300-tallet. Derimot finnes godt bevarte rester etter en korskranke i tre fra Eidfjord kirke, som dateres til perioden 1163 til 1255. Norske forskere, som Øystein Ekroll og Gunnar Danbolt hevder at korskille har forekommet i rektangulære kirker med skip og kor av samme bredde.

Hva gjelder svensk forskning mener eksempelvis Anna Nilsén at korgrensen har blitt tydelig markert i romansk tid, og korskiller har først tilkommet etter reformasjonen. Mereth Lindgren mener det har forekommet et korskille i både romansk og gotisk tid, og hun mener korskrankene har vært utført i tre. Ingen svensk tidlig middelaldersk korsranke eller rester etter slike er bevart, og korskillenes utforming er derfor ikke kjent.

Den danske forskningen understøtter at det har forekommet en avskjerming mellom kor og langhus i middelalderens skandinaviske sognekirker, enten i form av lektorium eller korskille. Barbro Sundnér hevder angående det danske materialet at korskillene i en del tilfeller er sekundært innsatt, og der de er primære kan de dateres til slutten av 1100-tallet eller begynnelsen av 1200-tallet. Også Monica Rydbeck antar at de skandinaviske sognekirkene generelt har hatt et korskille, hvilket materielle rester etter slike og skriftlige kilder kan tyde på.

Når det gjelder forekomsten av lektorier i Norge, finnes flere tilfeller av rester etter slike, som blir presentert i kapittel 4. Ulike forskere har vektlagt forskjellige forhold ved kirkene, som deres størrelse, status og geografisk innflytelse fra andre kirker, og har relatert dette til forekomsten av lektorier. Øystein Ekroll ser en sammenheng mellom en kirkes status og forekomsten av lektorier, og han mener at hovedkirker har hatt lektorier. Dette understøttes av Gunnar Danbolt som mener at større kirker har hatt lektorium. Samtidig mener Danbolt at forekomsten av lektorier i Norge har vært sjeldne. Heller ikke Astrid Schjetlein Johannessen mener at lektorier har vært alminnelig utbredt i Norge i tidlig middelalder. Hennes undersøkelse bekrefter dog eksistensen av flere tidlige lektorieanlegg i menighetskirker i Norge fra annen halvdel av 1100-tallet. Funn av lektorier og rester etter dem, som Ekroll og Schjetlein Johannessen omtaler, tyder på at lektorier har eksistert både i bispekirker og sognekirker fra 1100- og 1200-tallet av. Dette står i motsetning til Danbolts tese om liten forekomst av lektorier.

Anna Nilsén har undersøkt forekomsten av lektorier i svenske sognekirker, og hun mener det finnes få sikre eksempler på bevarte lektorier og ingen fra middelalderen, hvilket hun mener tyder på at lektorier ikke har vært utbredt og har forekommet kun i et fåtall svenske sognekirker.

Ingen danske middelalderske lektorier er bevart. Samtidig viser en undersøkelse av Elna Møller at skriftlig kildemateriale og materielle funn kan understøtte forekomsten av

lektorier både i mindre landskirker, i katedraler og klosterkirker, og hennes funn er i tråd med utenlandsk materiale i Nord- og Vest-Europa, der katedral-, kollegiat- og klosterkirker i alminnelighet har hatt lektorium. Hun nevner også en mulig forekomst av lektorier i danske sognekirker i middelalderen, og de har da vanligvis tjent som et sang- eller orgelgalleri.

Gamle Aker kirkes kor er smalere enn langhuset, og kirkerommet har ikke utgjort et enkeltstående rektangel, slik at ut fra disse argumentene er det intet som tilsier at kirken skal ha hatt et korskille. Det er ikke bevart materielle eller skriftlige funn som kan dokumentere at det har forekommet et korskille eller lektorium i Gamle Aker kirke. Kirkens størrelse og status er i tråd med Danbolts og Ekrolls argumenter om hvilke kirker som har hatt lektorium. Samlet kan sies at selv om det ikke kan dokumenteres og hevdes med sikkerhet, synes det ikke urimelig å anta at en eller annen form for koravgrensning kan ha eksistert i Gamle Aker kirke i romansk tid.

Har det eksistert et korskille i Gamle Aker kirke, kan det ha bidratt til å hindre blikket på dets vei mot de hellige gjenstander som stod plassert på alteret i apsis. Der korskillet eventuelt har hatt forheng, har det blitt etablert en stadig vekselvirkning mellom det tilslørte/*velatio* og det avslørte/*revelatio*, i tilknytning til når forhengene har vært trukket for eller fra under messefeiringen. Dette har igjen bidratt til å aksentuere hagioskopien, og har fungert som et middel for å få betrakteren til å se det hellige på en riktig måte/en hellig synsmodus. Også liturgien har etablert denne vekselvirkningen av *velatio* og *revelatio*. Der presten har stått ryggvendt mot menigheten og snakket lavt på latin, har dette bidratt til tilsløring/*velatio*, og der han har vært synlig i forbindelse med elevasjonen, prekendelen, viestenkningen eller incenseringen har dette ført til en tilstand av avsløring/*revelatio*.

En eventuell koravgrensning har trolig vært plassert vest for tårnfoten, som har vært del av kirkens sanctuarium. Presten har slik kunnet benytte det nordre kapellet som sakristi under messefeiringen. Menigheten har hatt tilhold i skipet i Gamle Aker kirke, og tårnfotens plassering i kirkens kordel har medført en lengre fysisk og visuell avstand for lekfolket til høyalteret i apsis. Videre har menighetens innsyn til høyalteret variert i forhold til hvor i skipet de har sittet, der lekfolk som har sittet foran i midtskipet har hatt best innsyn til messens handlinger. Lekfolk som har sittet i sideskipene har hatt noe mer begrenset innsyn. Et eventuelt sidealter eller korsalter kan ha fungert som fokus for den enkelte både i andakten og deltagelsen i selve messen, og kan ha konsentrert oppmerksomheten for lekfolket som satt i sideskipet der korskillet hadde en lukket karakter.

Fra 1200-tallet av ble menigheten i større grad visuelle betraktere til messefeiringen enn tidligere, grunnet tidligere nevnte liturgiske og arkitektoniske endringer. Samtidig var menigheten i stand til både å følge med i messens handlinger og aktivt delta under messen. Menighetens visuelle tilgang til messens handlinger har ikke nødvendigvis vært dårlig, eksempelvis kan korskillene ha vært delvis åpne eller gjennombrutte. I kirker med lukket korskille, har presten vært synlig og hørbar for menigheten ved at han fremførte messens prekenel gjennom en åpning eller korluke. Prekenen ble holdt på folkespråket, noe som fremmet menighetens deltagelse i messefeiringen.

Celebranten gjennomførte messen i henhold til et fast bevegelsesmønster som omhandlet i kapittel 3, og han signaliserte til menigheten hva som skulle skje. Han vendte seg flere ganger mot menigheten under messen, som under prekenen og fredshilsenen, og var da synlig for lekfolket. Presten beveget seg også flere ganger ute i langhuset, som under viestenkningen og incenseringen, i det sistnevnte tilfellet ble også menighetens luktesans aktivert. Har det forekommet et lektorium i Gamle Aker kirke, har tekstlesingen og prekenen foregått her, og menigheten har da hatt innsyn til messens handlinger under disse partiene av gudstjenesten.

Når det gjelder auditive forhold foregikk store deler av messen ved at celebranten eller kantor sang partier som var hørbare for lekfolket, noe som også bidro til deltagelse for menigheten. Ellers ble det blant annet ringt i klokker når lekfolket skulle være aktive deltagere i gudstjenesten.

Prestens elevasjon av hostien, som var synlig for menigheten, har vært feiringens sentrale mystiske element, og det var dette underet som var det sentrale moment hva gjaldt messefeiringen, ikke den informasjonsoverføring som foregikk fra prest til menighet. Gamle Aker kirkes sammensatte interiør kan ha understreket denne mystiske dimensjonen hva gjaldt opplevelsen av messeunderet.

Gamle Aker kirke har flere arkitektoniske, både eksteriørmessige og interiørmessige likhetstrekk med de iberiske kirkene som utgjør Lohfert Jørgensens forskningsmateriale. Eksempelvis den uartikulerte fasaden og den celleaktige romstrukturen av atskilte, differensierte romavsnitt som er markert med innsnevrete bueåpninger. Også i Gamle Aker kirke kunne betrakteren sende et perspektivisk blick gjennom hele kirkerommet når han inntok en betrakterposisjon aksialt plassert lengst vest i skipet. I henhold til Lohfert

Jørgensens teori forutsetter og foregriper kirkebygningen selv sin innebygde/ideelle betrakter. Videre kan Gamle Aker kirkes basilikaform sies å fungere som et bevegelses- og prosesjonsorientert rom, eksempelvis i ulike prosesjoner som menigheten deltok i under feiringen av messen.

Gamle Aker kirkes vestportal kan sies å gi et nøytralt inntrykk, og danner slik en kontrast til kirkens sakrale interiør og artikulering når betrakteren trådte inn i kirkerommet. Dette, samt betrakterposisjonen som nevnt ovenfor, kunne bidra til å overvelde betrakteren når han skuet i en direkte uavbrutt linje mot høyalteret i apsis.

Kirkens er inndelt i tre ulike, separate rom; skip, tårnfot og kor, fremhevet med en markant arkitektonisk avgrensning og kan sies å gi rommenhetene en celleaktig struktur, - på lik linje med de iberiske kirkene. Disse rompartiener var sentrale for at betrakteren skulle oppleve den sammenfallende tilsløring og avsløring av det hellige som fant sted under feiringen av messen. Overgangene mellom rompartiener skilles ved kraftige runde buer, hvilket taler for at de har en tilsvarende funksjon som buene i de iberiske kirkene, nemlig som hindringer for øyets optikk. Samtidig er de smale nok til at blikket ledes videre gjennom buene. På denne måten kan også hagiokopien ha blitt forsterket gjennom blikkets forsering av de arkitektoniske hindre som buene representerer. Hvilket igjen er i tråd med Lohfert Jørgensens teori om den gradvise vekslende tilsløring og avsløring av det hellige som finner sted i den iberiske arkitekturen. Videre kan sideskipene ha bidratt til at blikket ledes fremover mot høyalteret, noe som understøttes av pillarenes teleskopstruktur gjennom langhuset.

Har Lohfert Jørgensens tolkningsmodell hatt noe å tilføre av ny kunnskap og forståelse om Gamle Aker kirke? Rent metodisk representerer Lohfert Jørgensens tolkningsmodell noe nytt innenfor middelalderforskningen. Han er en del av ”*Visual Culture eller Visual Studies*”-retningen som Michael Ann Holly også tilhører og som Lohfert Jørgensen viderefører i sin teori. Han bruker blikket og rommet som omdreiningspunkt i sin tolkning, og dette står i kontrast til den tradisjonelle verksorienterte tolkning som har vært benyttet innenfor middelalderens forskning på romanske kirker, herunder Gamle Aker kirke. Den historiske betrakter får i hans resepsjonsetetiske teori og forskning større fokus enn i tradisjonelle verksorienterte, eller arkeologiske undersøkelser. Samtidig kan man ved å anvende Lohfert Jørgensens modell komme opp i en problemstilling vedrørende relevans og allmenngyldighet generelt, og anvendbarhet på Gamle Aker kirke spesielt, hvis man forsøker å overføre hans modell direkte på annet materiale enn det han har benyttet som forskningsmateriale. Passer da

hans teori på alle romanske kirker? Gamle Aker kirke representerer en spesiell type kirke grunnet sine tre klart atskilte romavsnitt, noe som ikke er særlig utbredt. Kirken inngår i en liten gruppe østnorske basilikaanlegg, og av disse fremstår Gamle Aker kirke som den best bevarte og den kirken som har gjennomgått minst endringer. Dette samt arkitektoniske fellestrekk med de kirkene Lohfert Jørgensen benytter som sitt forskningsmateriale gjør den etter mitt skjønn egnet til å teste ut Lohfert Jørgensens modell om hvordan kirken kan ha blitt opplevd visuelt av den historiske betrakter. Modellen som helhet er ikke nødvendigvis så lett overførbart til annet materiale. Derimot synes den lettere anvendbar når, som i dette tilfellet, det benyttes sentrale begreper fra teorien som *velatio/revelatio* og hagiokopi. Det har ikke vært et mål å bevise at Gamle Aker kirke har vært bestemt (av byggherre) bygget med en hagiokopisk intensjon, det finnes det ikke belegg for å hevde. Derimot kan begrepet anvendes som utgangspunkt for en tolkning av samspillet mellom verk, ideell betrakter og historisk betrakter. I stedet for å se på verket som bestående av enkeltheter arkitekturmessig kan man ved å anvende modellen nå frem til en mer helhetlig forståelse av Gamle Aker kirkes helhet og romlighet slik den kan ha blitt opplevd på 1100-tallet. Lohfert Jørgensens teori representerer kun én mulig forståelse – én mulig måte av flere å tolke Gamle Aker kirke på, hvilket kan sies å være i tråd med middelalderens egen flerfoldige tolkningsmodell.

Bibliografi

- Andersson, Aron: *Strängnäs domkyrkas medeltida korskrank*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Antikvarisk arkiv 63, Almquist & Wiksell International, Stockholm 1976.
- Anker, Leif og Jiri Havran: *De norske stavkirkene*. Arfo, Oslo 2005.
- Baxandall, Michael: *Patterns of Intention. On the Historical Explanation of Pictures*. Yale University Press, New Haven and London 1985.
- Berg, Arno: "Gamle Aker kirke og restaureringen i 1860", *St Hallvard* 1960 nr 3, Oslo 1960.
- Camille, Michael: *Gothic Art. Glorious Visions*. Upper Saddle River N.J., Prentice Hall 1996.
- Camille, Michael: "Before the Gaze: The Internal Senses and Late Medieval Practices of Seeing" i (red.) Robert S. Nelson: *Visuality Before and Beyond the Renaissance. Seeing as Others Saw*. Cambridge studies in new art history and criticism. Cambridge University Press 2000, Cambridge 2000, s. 197–223.
- Christie, Håkon: "Østnorske basilikaer", *Kirkespeilet*, Årbok for Oslo bispedømme, Oslo 1969, s. 111–115.
- Christie, Håkon og Sigrid: "Steinkirker fra middelalderen", *Norges kirker, Akershus*, bind 1. Riksantikvaren, Forlaget Land og Kirke, Oslo 1969, s. 24–57.
- Cinthio, Erik: "Lectorium", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 10, sp. 398.
- Danbolt, Gunnar: *Nidarosdomen: fra kristkirke til nasjonalmonument*. Andresen & Butenschøn, Oslo 1997.
- Danbolt, Gunnar: *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. Det Norske Samlaget, Oslo 2001.
- Dietrichson, Lorentz: *Vore fædres verk: Norges kunst i middelalderen: en populær Fremstilling*. Gyldendal, Kristiania 1906.
- Ekroll, Øystein: *Med kleber og kalk: norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*. Det Norske Samlaget, Oslo 1997.
- Ekroll, Øystein, Morten Stige, og (red.) Jiri Havran: *Kirker i Norge. Middelalder i stein*, bind 1, Arfo, Oslo 2000.
- Eriksson, Torkel: *Medeltiden. Konsten i Sverige*. Almquist/Wiksell, Stockholm 1977.
- Fett, Harry: *Norges kirker i middelalderen*. Norsk folkemuseum, Alb. Cammermeyer Forlag, Kristiania 1909.
- Forty, Adrian: "Space", *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*. Thames & Hudson, London 2000, s. 256-275.

- Fæhn, Helge: *Fire norske messeordninger fra middelalderen*, bind 1952:5. Det norske vitenskapsakademi i Oslo, Oslo 1953.
- Haavardsholm, Jørgen: *Gangen i en søndagsmesse i nordisk middelalder*. Utdrag fra teologen A. Chr. Bangs bok *Udsigt over den norske kirkes historie under catholicismen*, Kristiania 1887. Intereseforeningen Oslos middelalder, 2001–2003.
- Hahn, Cynthia: "Visio Dei: Changes in Medieval Visuality" i (red.) Robert S. Nelson: *Visuality Before and Beyond the Renaissance. Seeing as Others Saw*. Cambridge University Press 2000, s. 169–196.
- Helander, Sven, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz og Bengt Stolt: *Mässa i medeltida socken: en studiebok*. Artos Bokforlag. Skellefteå 1993.
- Hoff, Anne Marta: *Korskillet i Eidfjord*. Hovudfagsoppgåve i kunsthistorie, Institutt for kulturhistorie og kunsthistorie, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen 1991.
- Hoff, Anne Marta: "Korskiljeveggen i Tingvoll kyrkje", Morten Stige og (red.)Terje Spurkland: *Tingvoll kyrkje. Gåta Gunnar gjorde*. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2006, s. 199–213.
- Hofflund, P. D.: *Fra restaureringsarbeidet: Gamle Aker kirke*. Fortidsminneforeningens årbok 1956, Foreningen for norske fortidsminnesmerkers bevaring, Oslo 1957.
- Holly, Michael Ann: "Past Looking". (Red.) Stephen Melville og Bill Readings: *Vision and textuality*. Macmillan, London 1995, s. 67–87.
- Holly, Michael Ann: *Past Looking. Historical Imagination and the Rhetoric of the Image*. Cornell University Press, Ithaca and London 1996.
- Kemp, Wolfgang: "The Work of Art and Its Beholder. The Methodology of the Aesthetic of Reception", i (red.) Mark A. Cheetham, Michael Ann Holly og Keith Moxey: *The Subjects of Art History. Historical Objects in Contemporary Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 180–196.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid 1*. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978.
- Larsen, B. Irgens: *Gerhard Fischer: Domkirken i Trondheim. Kirkebygget i middelalderen: bind I*. Oslo 1965.
- Laugerud, Henning: *Det hagioskopiske blikk. Bilder, syn og erkjennelse i høy- og senmiddelalder*, Avhandling for graden doctor artium, Institutt for kulturstudier og kunsthistorie, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen 2005.
- Lidén, Hans-Emil: "Middelalderens steinarkitektur i Norge", i (red.) Knut Berg: *Norges kunsthistorie*, bind 2, *Høymiddelalder og Hansa-tid*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1981, s. 7–125.
- Lidén, Hans-Emil: *Mariakirken i Bergen*. Mangschou, Bergen 2000.

Lindgren, Mereth: ”Medeltidens kunst i tid och rum” i Lennart Karlsson (et al.): *Den romanska konsten, Signums svenska konsthistoria*, bind 3, Signum, Lund 1995, s. 52–115.

Lindgren, Mereth: ”Det gotiska kyrkorummet” i Jan-Erik Augustsson (et al.): *Den gotiska konsten, Signums svenska konsthistoria*. Signum, Lund 1996, s. 23–29.

Lohfert Jørgensen, Hans Henrik: ”Åbenbaringens retorik. Middelalderens historiografi som reception og synskultur” i Gunnar Danbolt, Henning Laugerud & Lena Liepe: *Tegn, symbol og tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet 2003, s. 137–154.

Lohfert Jørgensen, Hans Henrik: ”Cultic Vision – Seeing as Ritual: Visual and Liturgical Experience in the Early Christian and Medieval Church” i (red.) Nils Holger Petersen, Mette Birkedal Bruun, Jeremy Llewellyn, og Eyolf Østrem: *The Appearances of Medieval Rituals. The Play of Construction and Modification*. Brepols, Belgium 2004a, s. 173–197.

Lohfert Jørgensen, Hans Henrik: ”Fra sløret glimt til åbenbaret syn. Kirkerummet som ramme for den visuelle oplevelse af det hellige fra tidlig til sen middelalder” i (red.) Mette Birkedal Bruun og Britt Istoft: *Undervejs mod Gud. Rummet og rejsen i middelalderlig religiøsitet*. Museum Tusulanums Forlag, København 2004b, s. 169–187.

Martling, Carl Henrik: *Svenkst kyrkolexikon. En kortfattad teologisk uppslagsbok*. Artos & Norma bokförlag, Malmö 2005.

Müller, Inger-Helene Vibe: *Østnorske basilika-anlegg. En sammenligning*, bind 1. Avhandling for magistergraden i kunsthistorie. Institutt for kunsthistorie og klassisk arkeologi, Universitetet i Oslo, høsten 1971.

Müller, Inger-Helene Vibe: ”Gamle Aker kirke” i (red.) Sverre Skjelsbæk: *Gamle Aker kirke. Festskrift ved kirkens 900-års jubileum*. Alvheim & Eide akademisk forlag, Oslo 1980, s. 9–60.

Møller, Elna: ”Om danske lektorier.” *Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1949*. Gyldendalske Boghandel, København 1950, s. 129–138.

Møller, Elna: ”Lectorium”, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 10, sp. 396.

Nikolaysen, Nicolay: *Norske bygninger fra fortiden*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Kristiania 1860-80.

Nilsén, Anna: *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan: från romanik till nygotik*. Kungl. Vitterhets Historie og Antikvitets Akademien. Stockholm 1991.

Norberg, Rune, Erik Moltke og Bernt C. Lange: ”Korsaltare”, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956-1978, bind 9, sp. 192-194.

Pernler, Sven-Erik: "En mässa för folket". Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz og Bengt Stolt: *Mässa i medeltida socken: en studiebok*. Artos bokforlag, Skellefteå 1993, s. 101–122.

Rydbeck, Monica: "Korskrank" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 9, sp. 194–197.

Rydén, Thomas: *Lunds domkyrkas medeltida bronsstoder*. C-uppsats framlagd vid docent Siegrun Fernlunds seminarium. Konstvet. Inst. Lunds Universitet, HT-92.

Rydén, Thomas: *Domkyrkan i Lund*. Corona, Malmø 1995.

Schjetlein Johannessen, Astrid: *Kinn kirkes lektorium og dets plass blant norske middelalderlektorer*. Årbok for Universitetet i Bergen, humanistisk serie 1961, no 6. Bergen, Oslo 1962.

Schjetlein Johannessen, Astrid, Elna Møller, Erik Cinthio: "Lectorium", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid* 1. København, Helsingfors, Reykjavik, Oslo, Stockholm: Roskilde & Bagger 1956–1978, bind 10, sp. 392–398.

Soskice, Janet Martin: "Sight and Vision in Medieval Christian Thought" i (red.) Teresa Brennan og Martin Jay: *Vision in Context. Historical and Contemporary Perspectives on Sight*. Routledge New York and London 1996, s. 29–43.

Spurkland, Terje: "Litterære spor etter Gunnar som gjorde dette hus", Stige og Spurkland, 2006, s. 95–112.

Stige, Morten og Terje Spurkland: "Hva vet vi nå?", Morten Stige og (red.) Terje Spurkland: *Tingvoll kyrkje, Gåta Gunnar gjorde*. Senter for middelalderstudier. Skrifter no 21. Tapir Akademisk Forlag, Trondheim 2006, s. 11–22.

Sundnér, Barbro: *Maglarp. En tegelkyrka som historisk källmaterial*. Akademisk avhandling som för avläggande av filosofie doktorexamen vid Humanistiska fakulteten vid Lunds Universitet, Acta Archaeologica Lundensia, serie nr 15. Lund 1982.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology, bind 11. Almquist & Wiksell International, Stockholm 1993.

